

לוב הארץ ויושביה

ארץ לוב תופסת חלק נכבד משטחה של צפון אפריקה. היא משתרעת מחופי הים התיכון בצפון, ועד לב מדבר הסהרה בדרום. במזרח היא גובלת במצרים וסודן. במערב היא גובלת בתוניס ואלג'יריה (מאז שנת 1955/1956). בדרום היא גובלת בצ'אד ובניג'ר (מאז שנת 1935). אקלימה מדברי לוחט עם טמפרטורות של 40 – 45 מעלות צלזיוס בקיץ. רק איזור החוף הצפוני של קרנאייקה וטריפוליטניה נהנה באקלים ים תיכוני ממוזג. האוכלוסייה המקורית של לוב כונתה בפי הערבים "ברברים". היינו, צאצאי העמים אשר התבוללו בכובשים היוונים והכובשים הרומים. עם הכיבוש הערבי במאה השביעית לספירה נדחקו הברברים אל איזורי המדבר וההר. שרידיהם מצויים בנאות המדבר ג'אלו וזווירה ואילו שאר האוכלוסייה הסתערבה והתאסלמה (1).

רמזים ראשוניים על נוכחות יהודית בטריפוליטניה מצויים אצל ההיסטוריון היווני הירודוטוס (586 לפה"ס). ידיעות מהימנות יותר על קיומו של קיבוץ יהודי בלוב מצויות בתקופת ממלכת קרתגו ובתקופת האימפריה הרומית. גם במחוז קרינאייקה צמחה קהילה יהודית, במיוחד זו שבעיר קיריני אשר ממנה יצאה אש המרד בתקופת הקיסר הרומי טריאנוס. המרד דוכא בשנת 117 לספירה, ובני הקהילה היהודית בקיריני נפוצו לכל עבר. מאז ועד לכיבוש הערבי-המוסלמי במאה השביעית לספירה נעלמו רוב היהודים ולא נותרו שם אלא נוצרים ויהודים-ברברים (2).

מעמד היהודים על פי מסורת האיסלאם

בעידן המוסלמי היהודים נהנו מביטחון וסובלנות, אך לא משוויון. כבני חסות של האיסלאם ("אהל אל ד'ימה") הם היו כפופים לתקנות מפלות שנקבעו על ידי החליף עומר השני: " ..לא יבנו כל מנזר או כנסייה.. לא יחדשו דבר שנהרס.. לא ירכבו על אוקף ולא יחגרו חרב.. ולא יקימו להם בתים גבוהים מבתי המוסלמים... ולא יכהן איש מהם במשרה אשר תינשא אותו על אחד המוסלמים.."(3). היינו, סובלנות האיסלאם הייתה מותנית באפלייתם לרעה, כסובלנות כלפי נחותים (4). האיסלאם מעולם לא התיימר להיות שוויוני או סובלני, כי לדידו של המוסלמי האל והטבע יצרו אבחנה בין בני האדם. בין המוסלמי ללא מוסלמי, בין המוסלמי לעובדי אלילים... בין הגבר ובין האישה... בין העבד והאדם החופשי... ובין המאמין והכופר. מכל אלה, רק הכופר חופשי לשנות את מעמדו. האפליה באה להדגיש את עליונות האיסלאם על פני דתות אחרות מתוחכמות ממנו. אמנם אין עוינות תהומית כלפי היהודים כבאירופה הנוצרית של ימי הביניים, אך קנאה ושנאה היו קיימים כלפי היהודים (5). בתנאים אלה חיו יהודי לוב את חייהם, ומימושן של ההגבלות הללו השתנה לטובה או לרעה בהתאם לזמן, למקום ולשרירות ליבם של השליטים הערביים המוסלמים.

ב-1551 עברה טריפוליטניה לשלטון עות'מאני, זאת עם כיבושה של העיר טריפולי על ידי סנאן פאשא. מחוז קירינייקה ומחוז טריפוליטניה המשיכו להתקיים כחטיבות נפרדות במערך הכוחות הפוליטי במגרב. ארץ לוב נשלטה על ידי המדינה העות'מאנית, אם כי לעיתים היא התנהלה כישות עצמאית. העיר טראבלוס אל גרב

(=טריפולי) הייתה לבירת המחוז. ב-1711 חל שינוי במעמדה של העיר כאשר שושלת קראמנלי תפשה את השלטון בעיר ובשני המחוזות טריפוליטניה וקירינאייקה. השושלת ניתקה את עצמה מן הריבונות העות'מאנית ושלטה בלוב באורח עצמאי. אך ב-1835 העות'מאנים הצליחו לאכוף בחזרה את שלטונם על לוב, ומאז ועד לכיבוש האיטלקי ב-1911, טריפוליטניה הייתה לילאיית (למחוז) שנשלט על ידי ואלי (מושל) תורכי שהיה מתמנה על "השער העליון" בדומה לשאר המושלים בחבלי האימפריה העות'מאנית(6).

תמורות במעמדם של יהודי לוב בשלהי השלטון העות'מאני

האימפריה העות'מאנית הייתה מדינה מוסלמית. אוכלוסייתה הייתה מורכבת מקהילות בעלות אופי איזורי-אתני. אוכלוסייתה הייתה מגוונת מן הבחינה גזעית, לשונית, מנהגים ודת. האבחנה הבסיסית, פוליטית, חברתית וכלכלית הייתה בין מוסלמי, ד'ימי וחארבי (= הזר העויין, המהווה חלק מקהילת מ"דאר אל חארב"). היא הייתה יותר חשובה מן האבחנה בין תורכים, יוונים, סלבים, פרסים או ערבים. אבן הבוחן הייתה הנאמנות לדת. דת ולאום היו דבר שאין להתירו. המוסלמי ראה בבן דתו אח, אך ה"ד'ימי", היינו, היהודי או הנוצרי היה תמיד זר (7).

באימפריה העות'מאנית "המילת" ציינה את הקהילות הדתיות המאורגנות והמוכרות רשמית כמו: הנוצרים היוונים, הנוצרים הארמנים, או היהודים. התפיסה שעמדה מאחורי שיטת ה"מילת" הייתה שהחוק הוא אישי ולא טריטוריאלי, והדת ולא מקום המושב או הנאמנות הפוליטית קובעים את החוק אשר על פיו חי הפרט (8).

ה"מילת הייתה ישות דתית חברתית ואזרחית אשר זכתה להכרה מן השלטון העות'מאני. ראשי ה"מילת" כמו: ה"חכם באשי", או הפטריארך נבחרו על ידי בני עדתם בהסכמת השלטון. הם נהנו מאוטונומיה פנימית רחבה בענייני דת, דיני אישות, סעד ושיפוט אך לא שיפוט פלילי (9). כך למשל, השייך כאליפא זוביט חאג'אג' זכה למעמד רשמי כ"חכם באשי" בכפר גאריאן שליד העיר טריפולי בשנים 1885 – 1913 (10).

ב-3 בנובמבר 1839 הסולטן העות'מאני עבד אל מג'יד פרסם את החאטי שריף של הג'ולחאנה אשר הבטיח שוויון זכויות לכל נתיני האימפריה ללא אבחנה דתית. ב-18 בפברואר 1856 הוא פרסם גם את החאטי הומאיון החוזר על הבטחותיו הקודמות. כך נפתח עידן חדש, טוב יותר מקודמו, ליהודי לוב. באופן זה, בעשורים האחרונים של המאה ה-19, יחסי יהודים מוסלמים קיבלו תפנית חדשה, טובה יותר, בין השאר, לנוכח, תהליכי ההסתערבות אשר יצרו קירבה נפשית ולשונית בין יהודים ובין שכניהם המוסלמים. למרות זאת, עקרונות התאנזימאת שהדגישו צדק, כבוד, ביטחון, ושוויון לבני כל הדתות סטו ממסורת האיסלאם. כי סובלנות האיסלאם התבססה על ההנחה שהקהילות הלא מוסלמיות הן נפרדות ושונות. מנקודת מבטו של המוסלמי, הכופר והמאמין הן שתי ישויות נפרדות ושונות, ושוויון ביניהן אינו אלא חטא כלפי הדת והשכל הישר. כתוצאה מכך, עקרון השוויון פגע באורח חייו של המוסלמי, ובאופן פרדוקסאלי, רפורמות התאנזימאת הגבירו את הנטיות הבדלניות של המיעוטים הנוצריים בבלקן. אז התברר לשליטים העות'מאנים כי הם לא היו מוכנים

באמת להעניק שוויון אמיתי ללא מוסלמים, כי הדבר היה כרוך בויתור על תודעתם המוסלמית. היהודים מצדם גילו שביעות רצון ממעמדם הפוליטי והיו רחוקים מטיפוח שאיפות בדלניות (11). הם הצטיירו כנתינים נאמנים של המדינה העות'מאנית ולא נטו להאמין כי לוב תעבור אי פעם לריבונות אחרת.

בעשורים האחרונים של המאה ה-19, יותר ויותר יהודים תפסו עמדות כלכליות בחברה הטריפוליטנית. התערותם בחברה האירופאית המקומית שינתה את תדמיתם. הם הצטיירו כגורם עדתי המשתף פעולה עם המעצמות האירופאיות השנואות. ובפרוס המאה ה-20, כאשר הגיע תורם של רעיונות לאומיים אשר צמחו באווירה הכללית של התקופה, ובעיקר, לנוכח השתלטות צרפת על אלג'יריה (1830) ותוניסיה (1881) והשתלטות בריטניה על האי קפריסין (1878) ועל מצרים (1882), הפכו הפחד, השנאה, החשדנות וחוסר הסובלנות לקו אופייני ביחסם של התורכים והמוסלמים אל המיעוטים הלא מוסלמים, ובכלל זאת גם כלפי יהודי לוב. עם זאת, הצבור היהודי לא טיפח שאיפות פוליטיות בדלניות ולא ציפה לריבונות אירופאית. קביעה זאת נכונה, למרות שבשלהי השלטון העות'מאני, צמחה בלוב אליטה יהודית מקומית אשר טיפחה לעצמה אוריינטציה חברתית, כלכלית ואולי גם פוליטית לאיטליה (12).

**יהודי לוב בתקופת התבססות השלטון האיטלקי ודיכוי ההתנגדות
הערבית 1916 – 1931**

א. מספרי היהודים ומקומות יישובם

על פי מפקד אוכלוסין שנעשה בלוב בשנת 1931, האוכלוסייה היהודית בלוב מנתה כ-25,103 נפש, וזאת על פי החלוקה הבא (13).

המקום סה"כ	יהודים	יהודים	יהודים
	נתיני לוב	נתיני איטליה	בעלי נתינות זרה
טריפולי 15637	15279	319	69
טריפוליטניה 5871	5859	12	--
בנגזי 2767	2062	51	654
קרינייקה 828	842	3	1
סה"כ 25103	24024	385	694

שיעורם היחסי של היהודים באוכלוסיית לוב היה 3.57%. 62% מהם חיו בעיר טריפולי. 11% מה חיו בעיר בנגזי. והשאר (26.7%) חיו בנקודות יישוב שונות כמו: זוארה, זאוויה, זנזור, עמרז, תג'ורה,

אל קוסבאט, כומס, זליתן, מצראתה, סירת, יפראן, טיגרינה, גאריאן, אורפלה, תרהונה, אזדאבייה, סולוק, בארצ'י, דרנה, טוברוק, ופורטו ברדיאה. שיפורים בתנאי הסניטציה והרפואה ייחדו את האוכלוסייה היהודית מזו המוסלמית. על פי נתונים משנת 1939, שיעור תמותת התינוקות בקרב האוכלוסייה המוסלמית היה גבוה יותר מזה של האוכלוסייה היהודית. על פי הארווי גולדברג, אוכלוסיית היהודים בטרופוליטניה מנתה ב- 1943 כ-30,000 נפש. כ-8000 מהם חיו ב-17 נקודות יישוב קטנות שהגדולה בהן הייתה עמרוץ, בה חיו כ-1500 יהודים. והקטנה בהן הייתה נאלות, בג'בל המערבי, בה חיו 25 יהודים (14). למעשה, היהודים בטרופוליטניה התרכזו בשלושה איזורים: בטרפולי העיר ובסביבותיה, במישור החוף מזרחית ומערבית לעיר טריפולי, באיזור הג'בל הטרופוליטאני אשר מורכב מהרי נפוסה, גאריאן, תרהונה, ומאסלתה. רוב היהודים חיו לאורך הדרכים הראשיות ובערים המרכזיות. הסיבה לכך, הייתה קשורה למשלח ידם של היהודים אשר התמקד במסחר (52.3%). על פי הארווי גולברג, מגורי היהודים בטרופוליטניה, קיבלו את השם "ערי שווקי ביניים". לסוחר היהודי היה מעמד מוכר בסביבה המוסלמית. הוא קיבל את הכינוי "סאחיב" ו/או "מערוף", זאת אומרת, אישיות מוכרת וידידותית (14).

הלשון המדוברת והכתובה

בנוסף לשליטתם המלאה בשפה הערבית, רוב היהודים שחיו בערים המרכזיות, טריפולי ובנגאזי שלטו גם בשפה האיטלקית. השימוש

בשפה האיטלקית נתן עידוד להשתרשותם של שמות לועזיים בקרב היהודים ואפילו בקרב יהודיים דתיים. שמות כמו: ונדה, נורמה, נינו, או ויטוריו הפכו לתופעה נפוצה (15). התערותם של היהודים בחברה האיטלקית נתנה להם מעמד כלכלי וחברתי מועדף בחברה בה מיעוט איטלקי-קולוניאלי שלט באוכלוסיית רוב ערבית מוסלמית ברברית. בנוסף, היהודים נהגו להשתמש בלשון הערבית-היהודית הכתובה. היה זה ניב לשוני מיוחד ששימש את היהודים לצורכי התכתבות מסחרית או דתית או לצרכים תקשורתיים אחרים. ולבסוף, יש לציין כי הלהג הלשוני של יהודי טריפוליטניה היה שונה מן הלהג הלשוני של האוכלוסייה המקומית ואף מזה של האוכלוסייה בטוניסיה (16).

חברה וכלכלה

היהודים הכפריים שמרו על ערכיהם המסורתיים במסגרת המשפחה המורחבת, ה"עאילה", ובמסגרת המצומצמת של המשפחה הגרעינית, ה"ביית". כך למשל, עלתה בייחוסה "עאילת חאג'ג" בקרב בני הקהילה היהודית בכפר טיגרינה. המשפחות המורחבות, שמרו על ייחודן, ועל זיקתן השונה למסורת היהודית, לבית הכנסת ולמנהגי לבוש שונים. היו גם הבדלים בין משפחות יהודיות שבאו מן הכפר טיגרינה לבין משפחות יהודיות שבאו מן הכפר גאריאן או מן הכפר בני עאבס. תופעה זו מעידה על פיצול מסוים בין היהודים על רקע התנאים האקולוגיים המיוחדים. (17). היהודים הכפריים שמרו על קשר הדוק עם קהילות האם בטרפולי ובבנגאזי, דבר שבא לידי ביטוי בקשרי כלכלה, דת ומשפחה. לאיש הקשר,

ל"טוואף" היה תפקיד חשוב (17). ב-1931 הרב הראשי של טריפולי, הרב הארטום נתן לסוחר היהודי, ל"טוואף" את המאפיינים הבאים: "...באמצעות היהודי מתנהלים כמעט כל היחסים בין המטרופוליטני (האיטלקי) ובין היליד. לעומתו, היהודי לא זו בלבד שאיננו מסתתר אלא אף מבליט את עצמו. היהודי מספק לא רק את צרכי אחיו אלא גם את צרכי האוכלוסייה המקומית ומכניס את המוצרים האירופאים בין הילידים... היהודים הם הגורמים הטובים, המסוגלים לאפשר את המגעים בין המטרופוליטניים (האיטלקים) ובין הערבים בפנים הארץ.."(18).

בשנות ה-30 של המאה ה-20, יהודי לוב התפרנסו ממלאכות זעירות, ממסחר, עסקי תיווך, משרפות שיכר, מים מינרלים, אומניות גראפיות, עיבוד זהב, כסף, שנהב, חלפני כספים, עובדי בנקים, ציידים מפרשיות, סוכנים ימיים, ועוד (19). יהודים אחרים נהגו לנדוד למרחקים עצומים ואף למקומות נידחים באיזור פיזאן בחיפושיהם אחר תעסוקה ופרנסה (20). לסיכום, כלל האוכלוסייה היהודית הייתה נתונה לקשיי פרנסה יומיומיים ואף לעוני מדכא. "... היה שם רב אחד, שלושה ארבעה מיליונרים, שלושת אלפים המבלים את חייהם בצורה המתקבלת על הדעת, ארבעת אלפים שחיו... שמונת אלפים לבושי סחבות... המכלים שלישי מתקציב הקהילה.."(21).

עליית הפאשיזם האיטלקי לשלטון ומדיניותו כלפי יהודי לוב

להשתלטות הפאשיזם על איטליה ולעליית מוסוליני לשלטון (1922) לא היו השלכות מיידיות על יהודי לוב. בשלב זה, הממשל הפאשיסטי

התייחס אל יהודי לוב כאל בעיה שולית וכחלק ממכלול רחב של מרכיבים במדיניות החוץ האיטלקית המחייב התייחסות לגורמים פוליטיים שונים, ובכלל זאת גם לגורמים יהודיים לא רק באיטליה ובלוב אלא גם בקהילות יהודיות באגן הים התיכון ובמרכז אירופה.

בשנות העשרים, הממשל הקולוניאלי האיטלקי השתדל להדק את הקשרים בין יהודי לוב ובין הקהילות היהודיות באיטליה. הוא הכיר במעמדם כאזרחים שווי זכויות, כיבד את תרבותם ואת מסורתם, העניק להם עצמאות ארגונית, ולא נטה להתערב בענייניהם. במדיניותו ניכרת הייתה כפילות, מחד גיסא, הייתה לו שאיפה לשלב את היהודים בערכי התרבות האירופאית-האיטלקית ומאידך גיסא, הייתה לו מדיניות קולוניאליסטית טיפוסית אשר זיהתה את היהודים עם הילידים המקומיים.

על רקע עליית הפאשיזם לשלטון באיטליה, אירעו מספר תקריות והתנגשויות בין יהודים ובין חיילים איטלקיים ועוברי אורח אירופאים. אלה התרחשו ברובע היהודי של טריפולי בשנת 1923. הגורמים להתפרצויות היו: טינה ועוינות על רקע אנטישמי, קנאה על רקע כלכלי, יחס קולוניאטורי מתנשא וזיהוי היהודים עם התנועה הציונית. ההנהגה היהודית נאלצת הייתה להגיב. היא השתדלה לא לערב את עניני הקהילה בפעילותה עם התנועה הציונית. גם הממשל האיטלקי נקט בעמדה מפוכחת. בשנת 1926 קבע תת שר החוץ גראנדי על פי בקשת המושל האיטלקי א.ד. בוננו: "כי... אין הממשלה האיטלקית מוצאת סיבה לפתח מדיניות ברורה לטובת הציונות...". הוא הוסיף:

".. שאין להתעלם מאותם יסודות ציוניים שאהדתם לאיטליה בטוחה, ואשר הפקרתם עלולה להביא לפגיעה באינטרסים של איטליה בים התיכון".

ב-1928.6.22 פורסם צו מלכותי בנוגע ל"דרכי הפעולה של הקהילות היהודיות בטריפוליטניה". יהודים זכרים ילידי לוב ואיטליה שמלאו להם 21 - 22 שנה, שידעו קרוא וכתוב ושילמו מס, זכו לקבל את הזכות לבחור ולהיבחר. אחר כך, הורחבה זכות הבחירה גם למי שמלאו לו 35 שנה ומעלה שלא ידע קרוא וכתוב. נוסד ועד בן שבעה חברים שתפקידו היה לייצג את הקהילה. אך במקביל, הממשל האיטלקי החזיק בידיו סמכויות של פקוח ובקרה על מאזנים, הטלת מיסים, ואפוטרופסות על הקהילה, והיה רשאי לפטר את וועד הקהילה ולמנות במקומו נציב איטלקי לתקופה של שישה חודשים.

בעיית השבת

ב-1932/33 התחוללה נקודת מפנה ביחסים שבין השלטון הקולוניאלי האיטלקי ובין היהודים. עילת המשבר הייתה קשורה לשמירת קדושת השבת בבתי הספר הציבוריים. כל תקופת השלטון העות'מאני, תלמידים יהודיים היו רשאים להעדר מלימודיהם בבית הספר ביום השבת. מצב זה נמשך ללא שינוי עד 1931. ב-1932 נקבע שעל כל

בתי הספר התיכוניים תחול חובת נוכחות גם ביום השבת, ומי שלא יבוא יגורש מבית הספר. ההחלטה עוררה מורת רוח, הפגנות תלמידים ומחאות למשרדי הממשלה. הוועדה היהודית המנהלת חיפשה דרכים להרגעת הרוחות. היא התקשרה עם הרב **סצ'ארדיוטי**, הרב הראשי של יהודי רומא. מנהיגי יהדות איטליה, בניגוד למה שהשלטון האיטלקי ציפה מהם, הסתייגו מן הגזירה, וקבעו כי ש"חטא הוא לבקר בבית ספר בשבת... טריפולי עדיין נאמנה לתורה...ואילו אנו ("יהודי איטליה") עדיין מתנסים בתוצאות ההרסניות של ההתבוללות....".האירוע קיבל החרפה נוספת כאשר העיתון היהודי המקומי **ISRAEL** פרסם כתבה שהאשימה את הממשל האיטלקי במדיניות של אפליה פסולה. ועל כך נכתב: ".. היהודים נתבעים להתבולל מה שלא כן הערבים..".

המצב הוחרף שוב, בעקבות תקריות אלימות נוספות שאירעו בין יהודים ובין ערבים בעיר טריפולי ביוני 1931. על היהודים הוטל לשלם קנס, והיות וההתנגשויות נמשכו, יהודים וערבים הולקו בפרהסיא ברחבת השוק של העיר טריפולי. על צעד מדהים זה הגישה הוועדה היהודית את התפטרותה למושל האיטלקי **באדוליו**. אל לוב הגיעו שני נציגים מן הקהילות היהודיות באיטליה: **ראווינה וקאסטאבולוניסי**. אלה השתדלו בכל מאדם להרגיע את הרוחות בניסיון לרכך את עמדתו של באדוליו. אך זה האחרון, המשיך לעמוד על דעתו. מעתה והלאה רשויות החינוך האיטלקיות החלו לגרש תלמידים יהודיים מבתי הספר הממלכתיים אשר נעדרו מלימודיהם ביום השבת.

איטאלו באלבו (Italo Balbo)

בינתיים חלו חילופי גברי בממשל האיטלקי בלוב. במקום המושל **באדוליו** נשלח ללוב **איטאלו באלבו**. הוא נחשב לפאשיסט ותיק, מן האנשים המקורבים לבניטו מוסוליני. בקרב חוגים יהודיים הוא עורר תקוות וציפיות לעתיד טוב יותר. על פי אחת השמועות הוא היה אנטי נאצי. הוא ביקש להפוך את לוב לקולוניה מודרנית שתהיה מתאימה להתיישבות איטלקית. לנוכח המצוקה היהודית, שהתאפיינה בשיעורי ילודה גבוהים, עוני מדכא, והשכלה נמוכה, איטאלו באלבו שאף ל"אטלק" ול"תרבת" את היהודים, בין השאר, בעזרתם הפעילה של יהודי איטליה ושל אישים יהודיים בולטים כמו הרב **קאסטאבולוניסי**. אך ציפיותיו לשיתוף פעולה מאלה נכזבו, והוא נדחף להשתמש באמצעי כפייה, במלקות. מנקודת מבטו, שאלת השבת בבתי הספר הפכה לשאלה עקרונית בדרך להשתלבותם של היהודים בערכים התרבותיים של החברה האיטלקית.

החרפת היחסים בין איטאלו באלבו ובין היהודים נמשכה. ב-27 בנובמבר 1935 פורסם צו שחייב את בעלי החנויות ברובע החדש של העיר טריפולי להשאירן פתוחות כל ימות השבוע פרט ליום א'. שנה לאחר מכן, פורסם צו נוסף ב-1 בדצמבר 1936, שהטיל חובה על כל בעלי החנויות בעיר טריפולי להשאירן פתוחות כל ימות השבוע פרט ליום א'. הצווים הללו עוררו מחאות מצד יהודי לוב ומצד רבנים יהודיים במצרים ובא". כך נהג הרב הראשי של יהודי אלכסנדריה הרב פראטו. וכך נהגו הרשל"צ הרב יעקב מאיר, הרב דושינסקי, יוסף רובין, יהודה כהן, ושאלו בן אברהם אדרי אשר שלחו את מחאותיהם לממשלה האיטלקית ברומא, ולציר האיטלקי בתל-אביב. כל המאמצים השתדלניים הללו נידונו לכישלון. הצווים החדשים נותרו

בתוקפם, אם כי חל בהם ריכוך מסוים. כך למשל, הותר ליהודים לסגור את חנויותיהם ביום השבת בין השעות 10 בבקר ועד 12 בצהריים, וזאת על מנת לאפשר קיום תפילת יום השבת בבית הכנסת. לנוכח גזירת השבת בבתי הספר, היהודים נקטו יוזמה, הם פתחו בית ספר תיכון פרטי במועדון מכב"י אשר שימש אכסניה לתלמידים יהודיים מן העיר טריפולי.

בינתיים חלה רגיעה ביחסים בין הממשל הקולוניאלי ובין היהודים בלוב. במרס 1937 בניטו מוסוליני ערך ביקור רשמי בלוב. במפגש עם ראשי הקהילה היהודית הוא נקט בנימה פייסנית: "...יהודי לוב יכולים להיות שקטים... הממשלה הפאשיסטית שהעניקה את חוק הקהילות היהודיות.. תכבד את מסורותיהם..." באווירה חיובית זאת, הרב לאטס קיבל מינוי רשמי כרב ראשי של יהודי לוב. אירועים אלה הביאו לאתנחתא חיובית, ביחסים שבין יהודים ובין איטלקים בלוב בשנים הספורות שנתרו, עד פרוץ מלחמת העולם השנייה (22).

מה היו הגורמים והנסיבות שהניעו את איטליה הפאשיסטית

להנהיג את חוקי הגזע האנטישמיים בשנת 1938?

פרסום חוקי הגזע האנטישמיים באיטליה בשנת 1938 היה מפתיע. במחי יד, הושם קץ לתקופת השגשוג והפריחה שהייתה מנת חלקם של יהודי איטליה מאז ייסודה של הממלכה המאוחדת ב-1861. בתקופה הזאת, תהליך שחרורם ושוויונם האזרחי של היהודים הצליח במידה בלתי רגילה.

על פי ססיל רות המצוטט על ידי מ.מכאליס: "...לא הייתה מדינה בעולם (כאיטליה) שמצב יהודיה היה טוב.. לא די שסולקו

ההגבלות... אלא שראו ביהודים בנים לעם האיטלקי אשר חיו בשוויון גמור עם שכניהם..(23). עליית בניטו מוסוליני לשלטון וניצחון הפאשיזם באיטליה (28.10.1922) לוו בחששות כבדים על ידי רוב יהודי איטליה. אך עד מהרה התברר כי לא היו לכך בסיס. ואכן עד אמצע שנות השלושים לא הייתה ליהודים עילה להתלונן על מצבם ועל יחסיהם עם שכניהם האיטלקים. עמדתו החיובית של המשטר הפאשיסטי כלפי היהודים באה לידי ביטוי במילים הבאות: "בעיית היהודים באיטליה אינה קיימת... בניגוד לגרמניה לא היה לאנטישמיות כל ערך כאמצעי תעמולה בתוך איטליה". גם התבטאויותיו של ב.מוסוליני תאמו את האווירה החיובית. ב-1932 הוא הצהיר: "ברור שגזעים טהורים לא השתמרו..היהודים לא שמרו על טוהר הדם שלהם...גזע זה עניין של תחושה לא למציאות...באיטליה אין אנטישמיות...איטלקים ממוצא יהודי הוכיחו שהם אזרחים טובים וגם נלחמו בגבורה במלחמה...". למרות זאת, עמדתו של מוסוליני לא הייתה כה נחרצת. כי במקביל להצהרותיו האוהדות כלפי היהודים בקהילות היהודיות באגן הים התיכון ובמרכז אירופה, הוא גילה עוינות ואיבה כלפי היהדות אשר הצטיירה כגורם המשתף פעולה עם הכוחות האנטי-פאשיסטים כמו: הליברלים, הסוציאליסטים ותנועת הבונים החופשיים (24).

אחרי מלחמת העולם הראשונה, איטליה שאפה לבסס את אחיזתה במזרח התיכון. כי עוד מימי הביניים ערי איטליה ניהלו מסחר מפותח עם חלקיו המזרחיים של הים התיכון. בחלק מן הערים הערביות קמו מושבות איטלקיות גדולות ובהם בתי חולים, בתי ספר, כנסיות, מנזרים ומיסיונים (25). היינו, לאיטליה היו אינטרסים

כלכליים, חברתיים ואסטרטגיים חיוניים באזור. יהודי הלבאנט ממוצא איטלקי היו לחלוצי ההשפעה האיטלקית בערי מושבותיהם. הם ייסדו בתי ספר איטלקיים, הפיצו את התוצרת האיטלקית ושמרו על נאמנות לאיטליה. לא ייפלא איפוא, שכל ממשלה איטלקית שביקשה להרחיב את תחומי השפעתה במזרח התיכון, חשה חובה לתאם את תוכניותיה עם הקהילה היהודית באיטליה ובמידה מסוימת גם עם התנועה הציונית. כי למרות שבניטו מוסוליני ראה בציונות מכשיר איפריאליסטי-בריטי אשר נוגד את האינטרסים האיטלקיים במזרח התיכון, הוא נפגש עם מנהיגים ציונים כמו: חיים ויצמן, זאב ז'בוטינסקי, נחום סוקולוב ונחום גולדמן. הוא אף חתם עמם על הסכמים שהניבו תוצאות חיוביות. כמו למשל, פגישת סוקולוב-מוסוליני בשנת 1927 שהביאה לחתימת הסכם להקמתו של "ועד איטליה-פלשתינה", ופגישת ויצמן-מוסוליני ב-1934 שבה איטליה הסכימה למעברם של פליטים יהודים דרך איטליה בדרכם לא"י. כך עברו בנמל טרייסט ובעזרת חברת הספנות "לויט טריאסטנו" 50,846 פליטים יהודיים לא"י (26). על פי ס. רות המצוטט על ישי מ.מיכאלס, העמדה החיובית של הדוצ'ה בניטו מוסוליני לא הייתה מן השפה לחוץ, אלא שהיא יצאה לפועל בשעה שרוב מדינות העולם סגרו את שעריהם בפני פליטים יהודים, ולעומתן, מוסוליני נתן היתר ליהודי גרמניה לבוא ולהשתקע באיטליה (27).

נקודת המפנה בהתייחסותו של ב. מוסוליני אל היהודים הייתה מלחמת אתיופיה (1935). אירוע זה יחד עם ההכרזה על ייסוד

הקיסרות, מלחמת האזרחים בספרד (1936), החרפת המתיחות ביחסים שבין איטליה ואנגליה, התפנית הפרו-ערבית של איטליה והידוק הברית עם גרמניה, הפרו לחלוטין את שווי המשקל העדין שעליו היו מושתתים היחסים שבין המשטר הפאשיסטי ובין היהודים. משהופר האיזון חזר הפאשיזם אל האנטישמיות המיליטאנטית ואימץ לקרבו את דפוסיה של שנאת ישראל במתכונתה הגזענית-נאצית. מ. מיכאלס בדק את חלקה של גרמניה הנאצית בתפניתו של מוסוליני אל תורת הגזע. הוא הגיע למסקנה "הבלתי צפויה" שהיטלר לא רק שלא ניסה לכפות את טירופו האנטישמי על מוסוליני אלא שהוא נמנע בשיטתיות מלהתערב בענייניה הפנימיים של איטליה, וכי החלטת הדוצ'ה לשנות את מדיניותו כלפי היהודים לא באה מתוך לחץ חיצוני אלא מן ההכרה שבמעמדה הנוכחי של איטליה במערך האירופאי החדש יש לפזר ספיקות גרמניים בנוגע לנאמנותה ל"ציר". כך מוסוליני אימץ לעצמו את האנטישמיות הגזענית כדי לחזק את בריתו עם היטלר (28).

על פי ב.לואיס, האיטלקים לא טיפחו תורות גזעניות כפי שהן התפתחו במרכז ומערב אירופה, והשפעת האנטישמיות עליהם לא הייתה חזקה, כל זאת עד שהיא נכפתה עליהם על ידי השותף הבכיר בציר האיטלקי-גרמני ב-1938. במשטר האיטלקי שקדם לפאשיזם, כאשר היהודים נתקלו באיבה אנטי יהודית, היא הייתה איבה מן הסוג הישן, הדתי, ולא מן הסוג המודרני-גזעני (28ב). למסקנות דומות הגיע גם רנצו דה פליצ'ה כפי שמצוטט אצל מ.מכאליס. לדעתו, השינוי בעמדת מוסוליני התרחש במקביל להרפתקאה האיטלקית באפריקה. אז הוא התאכזב ממידת התמיכה היהודית במדיניותו, זאת

במקביל ללחץ הפאשיסטים הקיצוניים הפרו-גרמניים במחנהו, וגם מתוך רצון לחשל את רוח העם האיטלקי ואת רוח הברית עם גרמניה. אמנם לדעת פליצ'ה, מוסוליני מעולם לא סמך את ידו על ה"פתרון הסופי" הגרמני לשאלת העם היהודי, אך בסופו של דבר, "ביודעין או שלא ביודעין הפאשיסטים הם אשר הקימו את מחנות ההשמדה" (29).

אבחנה לא פחות בוטה על הקשר בין פאשיזם ואנטישמיות מצויה במחקרו של ברנארדיני (30). על פי מחקרו, עם עליית הפאשיזם לשלטון באיטליה (28.10.1928) האנטישמיות הגזענית החלה להצטייר כחלק אורגני מעקרונות המחשבה הפאשיסטית. אלה דגלו בתפישות עולם מיליטריסטיות, לאומניות, ואימפריאליסטיות. בדומה ללאומנים קיצוניים אחרים באירופה, הפאשיזם החל לראות ביהודים גורם אינטרנאציונליסטי אשר מאגד בתוכו תכונות שליליות כחתרנות, מרדנות, וחוסר שורשיות. גם התנועה הציונית קיבלה תדמית שלילית ומסוכנת, כי תביעותיה להקמת מדינה יהודית בא"י בעזרת האימפריאליזם הבריטי עמדו בסתירה לאינטרס האיטלקי במזרח התיכון ולאינטרס של הכנסייה הקתולית בא"י. בסיכומו של דבר, ברנארדיני קובע, כי פרסומם של חוקי הגזע באיטליה בשנת 1938, עלה בקנה אחד עם אופיו של המשטר הפאשיסטי האיטלקי, שהתאפיין באופורטוניזם, מקיאבליזם ונכונות ליזום מדיניות צבאית תוקפנית, ובטוטאליטריות שתבעה צייתנות עיוורת ואוניפורמיות מכל אדם.

חוקי הגזע באיטליה הפאשיסטית: 1938

בנסיבות הללו, בחודש יולי 1938 פורסם "מניפסט הגזע האיטלקי" (31). נוסח המניפסט קבע כי קיים גזע איטלקי טהור, וכי היהודים מהווים בו את האוכלוסייה היחידה בעולם שלא נטמעה (בגזע הארי). בספטמבר 1938 פורסמו חוקי הגזע הראשונים ואשר על פיהם נאסר על תלמידים יהודיים ללמוד בבתי הספר הממלכתיים מכל סוג ודרג. נאסר על מורים יהודיים ללמד בבתי הספר או בכל מוסד אקדמאי או מדעי אחר. היהודים הזרים נצטוו לעזוב את המדינה תוך שישה חודשים (7.9.1938).

בהגדרת המושג "גזע יהודי" ייחשבו ל"בני הגזע היהודי":

(א) אלה שנולדו משני הורים יהודיים: (ב) אלה שנולדו מאב יהודי ואם נוכריה (ארית): (ג) אלה שנולדו מנישואי תערובת והמאמינים בדת היהודית (אבל לא אלה שבתאריך 1 באוקטובר 1938 היו שייכים לדת אחרת).

חוק גזעני נוסף שפורסם ב-17.11.1938 הטיל איסור מוחלט על נישואין בין יהודי ובין ארי. בנוסח הרשמי נקבע כי "האיטלקים אינם רשאים להתחתן עם בני חם, שם, או גזעים לא ארים אחרים". בסעיף אחר נקבע כי (א) "היהודים אינם רשאים להיות חברים במפלגה הפאשיסטית: (ב) להיות בעלים או המנהלים של מפעלים המעסיקים מאה עובדים או יותר: (ג) להיות בעלים של יותר מ-50 נקטרים קרקע (7) לשרת בצבא בימי שלום או מלחמה".

עם זאת, פורסם סעיף שהעניק פטור מאפליה ליהודים בעלי אזרחות איטלקית המשתייכים למשפחות של: (א) אנשים שמתו, שהתנדבו לשירות צבאי, או שקיבלו עיטורים צבאיים במלחמת העולם הראשונה או במלחמת לוב, אתיופיה וספרד: (ב) אנשים שנהרגו או שנפצעו

במאבק למען הפשיזם או הצטרפו למפלגה בשנים שבין 1919 – 1922 או במחצית השנייה של 1924 כלומר, לאחר רצח מתיאוטי, או שהיו חברי ליגיונות פיומה של ד'אנונאציו: (ג) אנשים בעלי מעלות יוצאות מן הכלל שתאשר ועדה מיוחדת.

בסעיף נוסף נקבע כי: (א) יהודים שיסולקו ממשרותיהם הציבוריות יהיו בעלי זכויות רגילות לגימלאות: (ב) כל צורה של הפעלת לחץ על יהודים כדי להביא אותם להמיר את דתם תיענש בתקיפות: (ג) לא יחול שום שינוי בכל הנוגע לחופש הפולחן ולפעילותן של הקהילות היהודיות על פי החוק הקיים: (ד) תותר הקמתם של בתי ספר יהודיים יסודיים ותיכונים.

במשפט המסכם של חוקי הגזע נאמר: "...המועצה הגדולה של הפאשיזם מציינת כי היהדות העולמית הייתה בלי יוצא מן הכלל עוינת לפאשיזם ושכל הכוחות האנטי פשיסטיים מונהגים בידי אלמנטים יהודיים" (32). מבחינתם של יהודי איטליה "מסע הגזע" הנחית עליהם מהלומה קשה מן הבחינה הכלכלית, חברתית ופסיכולוגית.

הוראת חוקי הגזע הפאשיסטיים בלוב

יהודי לוב קיבלו בתדהמה ובזעם את חוקי הגזע כפי שפורסמו באיטליה. הם שמו קץ לתהליך השתלבותם בחברה ובמשל האיטלקיים, ושינו באופן מידי את חייהם של היהודים בעלי האזרחות האיטלקית שחיו בלוב. כך קרה ש-46 יהודים בעלי אזרחות איטלקית אשר שרתו בממשל הקולוניאלי כפקידי מדינה ובמוסדות

צבור פוטרו ממשרתיהם או שאולצו לצאת לגימלאות (33). אך פרט לכך, התקופה שבין 1938 ל-1941 התאפיינה בגישושים ובצפייה לבאות. המושל האיטלקי בלוב, איטאלו באלבו (Italo Balbo) התנגד למדיניות הגזענית האנטי יהודית, כי על פי השקפתו, הדבר עומד בסתירה לאינטרסים החיוניים של איטליה. על פי ר.ד.פליצה, איטאלו באלבו לא הסתיר את אהדתו ליהודים. ברוח זאת הוא התבטא באסיפה של 2000 פאשיסטים איטלקיים בלוב:

".....בנוגע ליהודים, אני רוצה לאשר פעם נוספת את עובדת היותם אוהבי עבודה, ממושמעים ונאמנים למשטר. בשמחה הייתי מתנצל בפניהם על ההחלטה לאלץ אותם לפתוח את חנויותיהם בשבת...".
להמחשת עמדתו הנחרצת והפומבית הוא פנה בקול רם ודרמטי אל קהל שומעיו במילים: "...אדריכל דינסיני קום נא והרם את ידך".
והוא הרים אותה.. "הרם גם את ידך השנייה" .. ודינסיני ענה: "הוד מעלתך אין לי יד שנייה". "ראו חברים: יהודי זה איבד את ידו במלחמת העולם כאשר נלחם בתור איטלקי טוב....".

איטאלו באלבו התנגד לחקיקה הגזענית האנטי יהודית. הוא חשש שהיא תביא להידרדרות כלכלית בלוב. הוא ניסח את השקפותיו באיגרת ששלח אל המועצה הפאשיסטית העליונה ברומא (6.10.1938) ובה הוא טען כי אמצעים שננקטו כנגד היהודים עוררו דאגה בחוגי הכלכלה והמסחר בלוב (34). באיגרת נוספת ששלח לדוצ'ה בניטו מוסוליני (19.1.1939) הוא הביע את התנגדותו להחלת חוקי הגזע על יהודי לוב. בפתח דבריו הוא הדגיש את דבקותו במימוש חוקי הגזע אך עמד על הנזקים אשר עלולים להיגרם לכלכלת לוב. הוא טען, כי לא ניתן למצוא תחליף לעבודתן

של האחיות היהודיות בבתי החולים בלוב, וגם לא לעבודתם של הפקידים והמתורגמנים היהודים במנהל האיטלקי בלוב. איטאלו באלבו ביקש ממוסוליני להחיל את חוקי הגזע בהתאם לאילוצים של המושבה... והוא חתם את איגרתו בנימה אפולוגטית: "...אי אפשר לחשוד בי בחולשה... אני נתתי פקודה לפני שנתיים להלקות יהודים בפומבי..." (35).

תשובת מוסוליני ניתנה ב-23 בינואר 1939. הוא נתן לאיטאלו באלבו יד חופשית ושיקול דעת בהחלת חוקי הגזע בהתאם לצרכים הכלכליים הייחודיים של לוב. עם זאת, מוסוליני לא היה מוכן להתפשר ביחס ליהודים בעלי האזרחות האיטלקית. על כן, איטלו באלבו נדרש להחיל עליהם את חוקי הגזע לאלתר (36).

כניסת איטליה למלחמת העולם השנייה

לנוכח תבוסתה הצפויה של צרפת בפני הצבא הגרמני בהנהגת היטלר (מאי – יוני 1940), הכריז מוסוליני מלחמה על צרפת ובריטניה (10.6.1940). אמנם, הצבא הגרמני לא ייחס חשיבות לכניסת איטליה למלחמה, אך היטלר שלח מכתב נלהב למוסוליני ובו כתב לו: "...אם היה עוד משהו שיכול לחזק את אמונתי הבלתי מעורערת בנצחונינו במלחמה, הרי הודעתך על כניסה למלחמה היא יסוד חשוב אשר עשוי להנחית לחזית אויבינו מהלומה מוחצת...". בפועל, הצבא האיטלקי בחזית הרי האלפים ולאורך הריוויירה לא הצליח להכריע את הצרפתים. 30 דוויזיות איטלקיות לא יכלו להביס את הכוח הצרפתי הזעיר שמנה 6 דוויזיות. המערכה הצבאית במקום תמה באותה מהירות בה היא החלה. כי ב-22.6.1940 צרפת

בהנהגת המרשל **פאטאן** חתמה על הסכם כניעה והפסקת אש עם גרמניה של היטלר (37).

עם כניסתה של איטליה למלחמה נגד בריטניה וצרפת (10.6.1940) חייהם של יהודי לוב השתנו לרעה. על פי הוראות שהגיעו מרומא פורסמה פקודה שהביאה לכליאתם של כל היהודים בעלי אזרחות זרה במחנות הסגר. בספטמבר 1940 הם נעצרו ונכלאו במחנות מעצר **בתג'ורה**, **ביראת אל חאסן**, **וסירתיקה**. היקף המעצרים היה מצומצם. הוא כלל בתוכו גם נתינים זרים לא יהודים. במחצית שנת 1942, משרד המושבות האיטלקי ציווה לפנות מלוב 1600 יהודים בעלי נתינות צרפתית, 870 יהודים בעלי נתינות בריטית ועוד אלפי נתינים זרים לא יהודים בנימוק של "קשיי הזנה". מספר המפונים הגיע ל-7000 ואליהם צורפו עוד 10,000 איטלקים שעיסוקיהם הוגדרו כ"בלתי מועילים" (38). ב-28.1.1942 וב-6.4.1942 כל הנתינים הצרפתים שולחו לתוניס ואילו הנתינים הבריטים, כ-2000 במספר ובתוכם 300 יהודים, שולחו בדרך הים לאיטליה.

היהודים שהגיעו לאיטליה נכלאו במחנות **ריכוז בצ'וואטלה דל טרונטו ובבניו א-ריפולי**. במחנה הריכוז הראשון הם פגשו יהודים מפולין ומגרמניה. היהודים מלוב שוכנו במושב זקנים. 7 – 8 נפשות בחדר אחד. הממשלה האיטלקית נתנה מימון חלקי לכלואים. לבעלי משפחות היא שילמה 8 לירטות ולבודדים היא שילמה 4 לירטות. גם ממשלת בריטניה באמצעות צירות שוויץ הקציבה סכומי כסף

לכלואים, וכך גם הצלב האדום הבינלאומי שנהג לשלוח חבילות מזון וסיגריות לכלואים.

ב-3 בספטמבר 1943 כוחות צבא בריטים, אחרי שכבשו את האי סיציליה, חצו את מיצר **מסינה** ונחתו **ברג'יו די קלבריה** שבאיטליה. באותו יום חתמו האיטלקים בהנהגת המרשל באדוליו בחשאי על שביתת נשק עם בעלות הברית. אך רק **ב-8.9.1943** פורסמה על כך הודעה לצבור. בתגובה לכך, היטלר הורה לצבא הגרמני לכבוש את איטליה. ב-10 בספטמבר 1943 הגרמנים השתלטו על רומא. הצבא האיטלקי פורק מנשקו. כיסי התנגדות דוכאו ביד קשה. 650,000 חיילים איטלקיים נפלו בשבי. תוך ימים אחדים הגרמנים כבשו את צפון ומרכז איטליה (39). אירועים אלה שינו לרעה את מצב היהודים העצורים. מעתה והלאה חייהם היו נתונים בידי הגרמנים. חלקם **נשלח לצ'יוולה דל טרונטו**. הם הועסקו בעבודות פרך בביצור קו החזית **של סאנגרו**. חלקם האחר הצליח להימלט. הנותרים שולחו למחנה פוסלי (מודנה). בחודש מאי 1944 הם שולחו למחנה הריכוז בלגן בלזן, ומשם למחנה ביבראק שבגרמניה. על פי ר.ד.פליצה, למרות תקופת נדודים ארוכה, רעב, ותלאות אכזריות, חלק מן היהודים העצורים הצליח לשרוד עד לשחרורם המלא על ידי בעלות הברית ב-1945 (40).

העדות הבאה מפרטת בצורה חלקית את קורותיהם של היהודים בעלי האזרחות הבריטית ששולחו מלוב לאיטליה ומשם לגרמניה. מעדותה של **טיטו לונה** (41) ילידת העיר בנגאזי עולות העובדות הבאות:

עד שנת 1938 יחסי יהודים איטלקים ויחסי יהודים מוסלמים בלוב היו תקינים. ליהודים היו יחסי שכנות טובים עם האוכלוסייה המוסלמית והאיטלקית. לא הייתה להם תחושת זרות או אפליה. לאבי העדה היו יחסי ידידות עם מוסלמים ואיטלקים. תלמידים יהודיים למדו יחד עם תלמידים מוסלמים ואיטלקים בכתות מעורבות. הזדהותם של היהודים עם איטליה הייתה מלאה. כאשר האיטלקים כבשו את אתיופיה ב-1935, תלמידים יהודיים שרו שירי הלל לאיטליה ושירי גנאי לקיסר האתיופי היילי סלאסי.

ב-1938 מצבם של היהודים השתנה לרעה. בעלי עסקים יהודיים חויבו לפתוח את חנויותיהם בשבת, וכך גם תלמידים יהודיים, שאולצו ללמוד ביום שבת. מידי פעם פרצו תקריות אלימות שהביאו לרצח יהודים על ידי מוסלמים. אמנם האיטלקים לא לקחו בהן חלק, אך הם גם לא גילו להיטות יתר להרתיע את המוסלמים. בפברואר 1941 הצבא הבריטי פלש למחוז קרינייקה שבלוב, ומאז יחסי יהודים איטלקים השתנו לרעה. האיטלקים הטילו ספק בנאמנות היהודים וחשדו בהם שהם משתפים פעולה עם הבריטים. ואילו היהודים התייחסו לבריטים כאל גואל ומושיע. בנסיבות הללו, האיטלקים הוציאו להורג בתליה שני יהודים בגין שיתוף פעולה עם הבריטים.

כאשר הבריטים נסוגו מקרינאיקה ניתנה אפשרות ליהודים בעלי אזרחות בריטית הזדמנות להצטרף לכוחות הנסוגים. אך מעטים ניצלו את האופציה הזאת, שהביאה להצלת חייהם. רבים אחרים העדיפו להישאר ביחד ולא לפרק את המסגרת המשפחתית. בחודש מאי 1942 האיטלקים תפשו 42 יהודים בעלי אזרחות בריטית. הם

שלחו אותם באוניה לבולוניה, איטליה. הם שוכנו בדירות צריף בהתאם לגודל משפחותיהם. תנאי חייהם היו סבירים. הם זכו ליחס טוב מצד האיטלקים. כל ראש משפחה קיבל קיצבה חודשית של 2 לירות איטלקיות, וכשבויי מלחמה בריטים הם קיבלו חבילות מזון מבריטניה דרך הצלב האדום הבינלאומי.

בסוף 1943, אחרי ההשתלטות הנאצית על איטליה, העצורים היהודים הועברו בכוח של 50 חיילים גרמנים במשאיות אל תחנת הרכבת של העיר בולוניה. משם הם שולחו אל מחנה הריכוז אינסברוק שבאוסטריה. הגרמנים הפרידו את הגברים מן הנשים. הם שוכנו בצריפי עץ דלים אשר לא העניקו להם הגנה מן הקור והצינה. בכל צריף נדחסו כ-35 נפשות בתוך דרגשי עץ אשר שימשו תחליף למיטות. תנאי הסניטציה וההיגיינה היו גרועים והם הביאו להתפשטותן של מחלות. אלה יחד עם תזונה לקויה הביאו לפטירתם של שני תינוקות שנולדו במחנה. הנשים והגברים הועסקו בעבודות כפייה ובעבודות חקלאיות בשטח המחנה. כולם חיו בפחד מיום המחרת. מסביבם נשלחו קבוצות של יהודים להשמדה.

יחס הגרמנים ליהודים היה גס ונוקשה. בכל מקרה של חשד להתנהגות חצופה, לגניבת מזון, או לקיום מצוות הדת היהודית, הגרמנים נהגו להעניש במכות שוט, חגורה, או בחשיפת הגוף הערום לקור המקפיא ולשפיכת מים קרים על גופו עד לצאת נשמתו. לעדה נודעו מקרים של יהודים שנהרגו בעת שניסו לברוח מן המחנה.

הקבוצה היהודית לובית שוחררה סופית בחודש מרץ 1945. ממחנה הריכוז אינסברוק הם הועברו לצרפת. כעבור חודש, באפריל 1945

הניצולים הגיעו ללוב. שם הם נוכחו לדעת כי רכושם היה לשלל ולבז. ב-1947 הגיעה העדה לחוף מבטחים לא"י. עדותו של **ציון לבי**, מתארת את קורותיהם של היהודים בעלי האזרחות הצרפתית אשר שולחו לתוניס. העד נעצר בתחילת המלחמה. אחר כך, הוא נשלח יחד עם עצורים נוספים: בריטים, צרפתים, וערבים למחנה מעצר בלב מדבר הסהרה, Bverat El Hasun, במרחק של כ-400 ק"מ מן העיר טריפולי. שם הוא היה כלא יחד עם עוד כמה מאות של עצורים בני לאומים שונים. כעבור שלושה חודשים הוא הצליח לצאת לחופשי ולשוב חזרה למשפחתו בעיר טריפולי. אך חלפו רק מספר חודשים והוא נעצר ונשלח שוב לאותו מחנה מעצר. לאחר שהות של שנה הוא הצליח שוב להשתחרר, והפעם בעזרתו של שייך מוסלמי בשם Trebisha שנהנה מיוקרה ומעמד בקרב האוכלוסייה המוסלמית והצבא האיטלקי. ב-1942 הוא נכלא בפעם השלישית ונשלח לתוניס לעיר **Gabes**. ב-1943 הגרמנים השתלטו על תוניס, ומאז מצב היהודים הוחמר. לנוכח תבוסתם המשפילה, החיילים הגרמנים כילו את זעמם על היהודים. הם נהגו לפרוץ לבתים ובזוז כל דבר יקר ערך. אישתו של העד, ציון לבי, נאלצה למסור את תכשיטיה מול איומי הגרמנים, וכך נהגו גם יהודים אחרים. האיום על חיי היהודים חלף רק לאחר נסיגת הגרמנים מתוניס באפריל-מאי 1943. בימים שלאחר מכן, היהודים העצורים שבו לעיר טריפולי. לאחר מכן, העד ומשפחתו עלו למדינת ישראל ב-1948.

תמורות במעמדם של יהודי לוב בתקופת המלחמה

על פי ר.ד.פליצ'ה, מבחינתם של יהודי לוב, אירועי שנת 1939 – 1940 לא היו שונים באופן מהותי ממה שהיה בעבר. ב-28.6.1940 המושל האיטלקי בלוב **איטאלו באלבו** נהרג בעת שמטוסו התרסק בשדה התעופה בטוברוק. למרות זאת, השלטון הקולוניאלי האיטלקי בלוב לא שינה את מדיניותו ביחס ליהודים. הוא לא מיישם, הלכה למעשה, את חוקי הגזע נגד היהודים. אמנם, פקידי ממשל פקחו עין על היהודים, אך הם לא הטרידו ולא התעמרו בהם. בחילופי האיגרות בין הממשל בעיר טריפולי ולבין זה שבעיר הבירה רומא, נשמרו אותם תיאורים וטיעונים כפי היו מקובלים בימיו של איטאלו באלבו. באיגרת ששלח א. **רוניוני**, המזכיר הכללי של המפלגה הפאשיסטית בטריפולי לרומא נאמר: "היהודים מרכזים בידם כוח כלכלי ומסחרי רב", אך הוא הדגיש, ש"אין מדובר על כוח פוליטי". הוא חתם את איגרתו בנימה סמכותית: "...לעת עתה יש להסתפק בפקוח מדיני וכלכלי (על היהודים), זאת על מנת לסכל כל ניסיון לספקולציה ולאגירת מזון.. (מצדם)". (42). בדו"ח נוסף שנשלח מטריפולי לרומא הוזכר שוב, מקומם המרכזי של היהודים בחיי הכלכלה והמסחר בלוב, אך בהמשך, הם הואשמו באגירת מצרכים חיוניים, בפעילות ספקולטיבית ובקיום קשרים פיננסיים וכלכליים עם גורמים יהודיים בתוניס. הדו"ח הציע לבלום את פעילותם הבלתי חוקית של היהודים על ידי כליאתם במחנות ריכוז (43). הכרזת המלחמה האיטלקית על צרפת (10.6.1940) ועל בריטניה , עירערה את האיזון העדין שהיה קיים ביחסים שבין השלטון האיטלקי ובין היהודים והמוסלמים בלוב. מעמד היהודים החל להידרדר. המלחמה גרמה לנזקים בנפש וברכוש לכלל אוכלוסיית לוב

, יהודים ולא יהודים. רבים סבלו מן ההפצצות של חיל האוויר המלכותי הבריטי (R.A.F) ורבים נטשו את בתיהם בחיפוש אחד מקום מקלט. היהודים הקימו ועד מיוחד לעזרה לעניים בהנהגתו של זוארש. הועד אסף 600,000 לירות לשכירת בתים ודירות מחוץ לעיר עבור פליטים ומשפחות יהודיות שביתם נחרב, ולבניית מקלט רחב ידיים ליהודי העיר טריפולי.

על פי ר.ד.פליצה, שנת 1940 הסתיימה ללא פגיעה משמעותית בביטחונם של היהודים. לדעתו, אפילו המקרה של יוסף נעמן שנידון ל-30 ימי מחבוש על שלא הצדיע לדגל האיטלקי, היה אירוע שולי שלא נבע מתוך מניעים אנטישמיים אלא בגלל קנאותו של איזה פטריוט איטלקי (44).

לעומת זאת, בשנת 1941 הביאה התדרדרות בביטחונם של יהודי לוב. האיטלקים הפכו להיות עצבנים, חסרי ביטחון וקצרי רוח. לנוכח השותפות המתהדקת בין הצבא האיטלקי לצבא הגרמני, היהודים קיבלו תדמית של גורם בלתי נאמן ועוין. הם הואשמו בביצוע עסקות ספקולטיביות, באגירת מצרכי מזון חיוניים, בשיתוף פעולה עם האויב הבריטי (בתחום המודיעיני ובאיתות למטוסים בריטיים). חבל קרינייקה הפך לשדה קרב בין כוחות צבא בריטיים ובין כוחות צבא איטלקים וגרמנים.

מהלך קרבות המלחמה בלוב

בספטמבר 1940 כוח איטלקי בפיקודו של המרשל גראציאני פלש למצרים מלוב. אך בדצמבר 1940 כוח בריטי בפיקודו של הגנרל ויוויל יזם מתקפת נגד והניס את האיטלקים חזרה ממצרים ללוב. הבריטים התקדמו 800 ק"מ מערבה עד לעיר **בנגאזי**, ולקחו בשבי

130,000 חיילים איטלקים במחיר של אבידות קלות. לאחר מכן, וייויל נסוג חזרה למצרים בהשאירו חיל מצב אוסטרלי קטן **בטוברוק**. בחודשים שלאחר מכן, היטלר שלח לצפון אפריקה את "הקורפוס האפריקאי" בפיקודו של **ארווין רומל**. ביוני 1942 הוא הדף את המחנה השמיני הבריטי מטוברוק, פלש למצרים והגיע עד 80 ק"מ מן העיר אלכסנדריה. אך בחודשים שלאחר מכן, **צ'רצ'יל ורוזוולט** שלחו למצרים ציוד צבאי ואספקה למצרים מסביב לכף התקווה הטובה ודרך ים סוף. באוקטובר 1942 ניטשה המערכה המכרעת **באל עלמיין** בין "המחנה השמיני הבריטי" בפיקודו של **מונטגומרי** לבין ה"קורפוס האפריקאי" בפיקודו של רומל. לאחר 12 ימי לחימה הכוח הגרמני והכוח האיטלקי שנלווה אליו הובסו ונסוגו לאורך מישור החוף אל לוב ומרסה מטרבח. אבידותיהם הסתכמו ב-60,000 חיילים, 500 טנקים ו-1000 תותחים (45).

ב-8.11.1942 כאשר עמדו החילות האיטלקים-גרמנים להגיע ל**סידי-באראני**, נחתו כוחות אנגלו-אמריקאיים במרוקו ואלג'יר (**מבצע טורץ'**). בנסיבות הללו, מרשל **ארווין רומל** החליט לנטוש את לוב ולרכז את ההגנה על כוחות הציר בתוניסיה. הוא נהג כך בניגוד לדעתו של היטלר וכנראה גם של מוסוליני, כי על פי השקפתם היה צריך להגן על לוב שעל אחר שעל. אך כעבור זמן, התברר כי זה היה בלתי אפשרי, וכי רומל צדק כאשר טען כי הדילמה הייתה בין נטישת לוב ימים אחדים מאוחר יותר יחד עם איבוד הכוח האיטלקי-גרמני לבין איבוד טריפולי מוקדם יותר יחד עם הבאת הכוח לחוף מבטחים בתוניסיה. במצב הזה נטישת לוב וטריפולי עצמה הפכה לבלתי נמנעת ודחופה. ב-**23.1.1943** בשעה שהחלק העיקרי של כוחות

הציר תפס עמדות בתוניסיה, מסרו הרשויות האזרחיות של העיר טריפולי לידיו של הגנרל מונטגומרי, שהגיע אליה ממזרח שלושה ימים לפני שצבא צרפתי הגיע מן הדרום.

בחודשי המלחמה הללו דימויים של היהודים בעיני האיטלקים השתנה לרעה. הם ראו בהם גורם בוגדני המשתף פעולה עם הבריטים. זו הייתה גם עדותם של החיילים היהודיים הארצישראלים אשר פגשו לראשונה את אחיהם מיד עם שוך הקרבות: "האיטלקים והגרמנים ראו ביהודים בני הברית של הבריטים, ועל כן הם כילו בהם את חמתם" (46). בעדות אחרת, נאמר כי "האיטלקים נקמו ביהודים אחרי שנודע להם באיזה התלהבות הם קידמו את הצבא הבריטי ובאיזה מסירות הם היו מוכנים למלא כל תפקיד שהבריטים הטילו עליהם" (47). ברוריה ויוסף דדוש, ילידי לוב אשר חוו על בשרם את נקמת האיטלקים לאחר נסיגת המחנה השמיני הבריטי מקיריניקה באפריל 1941 העידו כי: "לאחר כניסת האיטלקים לקיריניקה הם שדדו רכוש יהודי והם התעללו ביהודים...הם שדדו את החנות של אבי.. קודם נכנסו האיטלקים ואחר כך הערבים...היינו משפחה של 10 נפשות... למחרת לא היה לנו מה לאכול..שלושה ימים היו לנו פרעות. כל הזמן שמעתי צעקות, יריות ובכי. הסתגרנו בבית. כשפתחנו את הדלת הייתה שממה. נשארנו בלי גרוש. היינו צריכים למכור לערבים כלי נחושת כדי להתקיים. כתבו על החנות של אבא "חנות יהודית", ושמו מגן דוד. רק ביהודים פגעו. בבית הספר קראו לנו "ג'ודיאו" וילדים אחרים זרקו עלינו דברים מלוכלכים..." (48). העדויות הללו משקפות את גורלם של כל יהודי קיריניקה. מתוך כ-4000 היהודים

שחיו בבנגאזי ובקרינייקה בתחילת המלחמה נותרו כ-40 משפחות יהודיות בסיומה (49).

הצבא האיטלקי עצר מספר יהודים: אברהם חביב, אנג'לינו גבאסו ויעקב מימון. הם הועמדו למשפט, והורשעו בגין בגידה ושיתוף פעולה עם בריטניה. על הראשון נגזר גזר דין מוות, השני נידון ל-23 שנות מאסר, והשלישי ל-3 שנות מאסר. עונשו של הראשון הומתק, ולאחר שחרורה של לוב על ידי הבריטים הוא יצא לחופשי יחד עם שאר האסירים (50). פגיעות נוספות נגד יהודים היו, לאחר הנסיגה הבריטית מקרינייקה בדצמבר 1941 ובינואר 1942. באפריל 1942 האיטלקים עצרו את **דדוש מוהאי**, יהודי אשר שירת את הבריטים כמתורגמן בעיר בנגאזי. הוא הואשם בשיתוף פעולה עם הבריטים. הוא נשפט, הורשע ונידון ל-12 שנות מאסר. במקביל, 12 יהודים נכלאו באשמת גניבת דלק ורכוש איטלקי. על שלושה מהם נגזר גזר דין מוות, שיצא לפועל ב-12 ביוני 1942. אלה היו: **אברהם בדוסה**, **האחים יונה ושלום ברבי**. על שלושה יהודים אחרים: **איליה ברצ'ה**, **שלום פרג**, **ויצחק זארד** הוטלו עונשי מאסר שונים. שאר היהודים העצורים זוכו ויצאו לחופשי (50). גירסה יהודית טוענת כי האיטלקים תלו את אברהם בדוסה והאחים יונה ושלום ברבי על מנת להסיט את זעם האוכלוסייה הערבית מהם ולתלותו ביהודים זאת אחרי שהם הוציאו להורג עשרות ערבים בגין בגידה. המקור היהודי מציין כי הקהילה היהודית הוכתה בתדהמה ובהלם נוכח העוינות האיטלקית, כי נאמנות היהודים לשכניהם האיטלקים עמדה במבחן אפילו כאשר יהודים נסחבו בראש חוצות למחנות ריכוז בלוב. המקור מציין עוד כי האיטלקים התירו שוד רכוש יהודי במשך 24 שעות, ואף הרגו בדם

קר שלושה יהודים שהתנגדו למעשי השוד (רובין חואתו ונסים דואני) (51).

הגליית יהודי קירינייקה למחנה הריכוז ג'אדו

החמורה מכל המכות שירדו על יהודי לוב הייתה החלטת מוסוליני להגלות את יהודי קירינייקה למחנות ריכוז (7.2.1942). על פי ר.ד.פליצ'ה, החלטתו התקבלה, אחרי שנודע לו כי עם הנסיגה הבריטית מקירינייקה נהרסו הכפרים החקלאיים שהוקמו בזמנו על ידי איטאלו באלבו. הוא היה משוכנע כי האשמים במעשי ההרס היו שבטי הסאנוסים והיהודים. אך למעשה, מוסוליני אימץ מדיניות אנטישמית כפי שהייתה מקובלת על היטלר בגלל ההסלמה בקרבות מלחמת העולם. בנסיבות הללו, הוא החליט לגרש את היהודים למחנה הריכוז גאריאן (52).

החלטת הגירוש וההגליה התייחסה לכל יהודי לוב. בהתאם לכך, הוגלו מלוב לתוניס כל היהודים שהחזיקו בידם אזרחות בריטית וצרפתית (53). חלקם, ובמיוחד, בעלי האזרחות הבריטית, שולחו למחנות ריכוז בגרמניה. רק מעטים מהם הצליחו לשוב בחזרה ללוב, בתום המלחמה. השאר, בעלי האזרחות הצרפתית הועסקו בתוניס בעבודות כפייה, בסלילת מסילת ברזל בלב מדבר הסהרה (54).

ליהודי לוב ואיטליה שחיו בלוב נועד גורל אחר. הם אמורים היו להישלח למחנה ריכוז שהוקם עבורם בג'אדו. זה היה ישוב מרוחק סמוך לגבול שבין לוב ותוניסיה, במרחק 235 ק"מ מן העיר טריפולי בדרך לנאלות. פקודת הגירוש כללה בתוכה את כל יהודי העיר בנגאזי והיישובים הסמוכים לה: **מרג, דרנה, טוברוק, ברצה, סוסה, שחאת**

והעיר בנגאזי. ביוני 1942, לאחר הפסקת הגירוש מספר הכלואים במחנה ג'אדו הגיע ל-2584 נפש. מתוכם 2537 יהודים לובים ו-47 יהודים איטלקים. ע"פ י.חכמון נותרו עוד 380 יהודים שתוכנן להגלותם בשלב מאוחר יותר. 120 יהודים אחרים הצליחו להינצל מגזירת הגירוש בזכות מעמדם וקשריהם עם האיטלקים (57).

הגליית יהודי קרינייקה בוצעה בשלבים. כל שבועיים האיטלקים נהגו לפרסם בבתי הכנסת רשימות של יהודים שנגזר עליהם לעזוב את מקום מגוריהם. על פי עדותה של אחת הקורבנות: "...בבית הכנסת התחילו לתלות רשימות של 20 – 30 משפחות שצריכות היו לנסוע. האיטלקים באו לראש הקהילה ואמרו לו להכין רשימות של יהודים. הוא לא רצה. הוא הבין. אז יהודי רע התנדב להכין את הרשימות. כל יהודי היה צריך לראות אם שמו מופיע, ואם כן, היה צריך לנסוע. לא ידענו לאן. ניחשנו שזה לא טוב. לקחו יהודים מבנגאזי ומהכפרים בסביבה: **דרנה, ברצ'ה, טוברוק...** דרך אגב את היהודי הרע ההוא הפאשיסטים לא לקחו למחנה. כל יום היה יוסף (בעלה של העדה) הולך לבית הכנסת להסתכל ברשימה ואני הייתי יושבת ובוכה. יום אחד אמר לי, ברוריה הולכים..." (58).

היהודים המוגלים הועמסו על משאיות אשר עשו את דרכן במשך חמישה ימים לג'אדו. הנסיעה נמשכה מעלות השחר ועד שעות הערב של אותו היום. "...נסענו כ-2000 ק"מ מבנגאזי עד לג'אדו. הנסיעה נמשכה כמה ימים ולילות. לקחו אותנו כמו שלוקחים בהמות לבית המטבחיים. 40 איש בכל משאית. בכל משאית היו שני שוטרים איטלקים. לקחו רק יהודים... לפי השמועה הגרמנים נתנו את ההוראה..." (59).

המחנה היה בנוי מצריפים ארוכים אשר שימשו בזמנו מחנה צבאי. על פי אחת העדויות, הצריפים היו ללא חלונות. רק פתח קטן היה למעלה. "כל משפחה תלתה שמיכה על חבל כמחיצה. היינו שם, אני, יוסף, אמא שלו, וסבתו. שם היינו אוכלים, שותים ועושים את הצרכים...." (60). שמירת המחנה הופקדה בידי שוטרים איטלקים וערבים. בידם הייתה אף רשות לירות בכל אדם חשוד.

תזונת היהודים הייתה דלה ומינימאלית. התפריט היומי כלל: 120 גרם לחם, 5 גרם אורז ליום, 3 גרם שמן, 3 גרם רסק עגבניות, 5 גרם סוכר, ו-5 גרם קפה. לאחר השתדלויות ותהיות הותר ליהודים לקנות מסוחרים ערבים שהגיעו למחנה מצרכים כמו: ירקות, תמרים, ושעורים. עם הזמן, נוצר קשר בין יהודי טריפוליטאניה (טריפולי) ובין כלואי ג'אדו. אלה הצליחו להעביר ליושבי המחנה מצרכי מזון חיוניים אשר כללו שעורה, תמרים, ירקות, פירות, וחביות דגים מלוחים (61). הסולידאריות בין היהודים לא הייתה תמיד טובה. "...יהודי בנגאזי עזרו זה לזה, אך לא כך התנהגו עשירי דארנה אשר לא רצו לסייע לעניי בנגאזי. בינתיים הכסף אזל והפיקוח על היהודים החמיר..". (62).

היחסים בין כלואי ג'אדו היהודים ובין שוביהם האיטלקים היו אמביוולנטיים. י.חכמון מעיד שאמנם "...האיטלקים אף פעם לא היו אנטישמיים, אך לרוע המזל מונו כמפקדי המחנה שני איטלקים אנטישמיים". עדות זאת, מצביעה על ההלם ומשבר הערכים אליו נקלעו היהודים אשר רק תמול שלשום קיימו חיים תקינים ומשותפים עם שכניהם האיטלקים. אין ספק שהיו מקרים של פגיעה והתנכלות סדיסטית ביהודים: הכאות, כנויי גנאי והתעמרות בזקנים וטף. העדות

הבאה משקפת את אווירת הנכאים שהשתררה במחנה. "....כל יום מבוקר עד לילה, היינו עובדים בניקיון המחנה. מפעם לפעם ראינו קצינים של ה.ס.ס. הגרמנים שנכנסו לחדרו של המפקד ונשאר שם כמה שעות. אחר כך, היו עוברים עם מכוניותיהם על פני הגדר. כנראה לבדוק אם הגדר שלמה. לאחר כמה חודשים נתנו המפקדים הוראה שכל הגברים ייצאו לשבור את ההר שהיה במרחק 2 ק"מ מהמחנה. היינו צריכים לחפור שוחות ועמדות למקלעים ולתותחים. לא יכולנו לנוח אף רגע. עבדנו עבודות פרך. הרביצו לנו כמו חיות. בחורף ירד שלג. בערב היינו חוזרים עייפים עד מוות. מפקד המחנה, מייג'ור נוריהרו וסגנו אבוליו, היו עוברים בשעה תשע בערב, ואוי ואבוי למי שהיו מוצאים אותו ער, או ליד ילד בוכה, או בעל מדבר עם אישתו. היו הופכים את סיר הלילה על הבגדים או מכים בשוט, או בועטים, ולפעמים נותנים עונשים יותר כבדים. יום אחד קרא מפקד המחנה לכל הגברים. המשטרה האיטלקים והערבים נערכו סביבנו. וכך אמר לנו המייג'ור: "...לצערכם הרב ולשמחתי הגדולה הצבא שלנו נכנס ביום רביעי לאל עלמיין, וביום שני ניכנס לאלכסנדריה. יש לי הוראות מהמפקדה הגרמנית והאיטלקית, להכין אתכם למשלוח לאיטליה ומשם לגרמניה, להשמדה. התחילו בכי ויללות, המפקדים התחילו לזרוק אבנים על כולם ולצעוק: זה הגורל שלכם. כמו כל יהודי אתם צריכים ללכת להשמדה בגרמניה" (63).

אך יותר מכל נפגעו יושבי המחנה מתנאי המחיה והמגורים במדבר. הרעב, תנאי הסניטציה הגרועים ומחלות הטיפוס הפילו חללים רבים מקרב יושבי המחנה. על פי י.חכמון נהרגו במקום 562 יהודים. ועל פי עדות אחרת, נהרגו במקום 1000 יהודים. "...חולים שכבו על הרצפה

כמו סרדינים, אנשים היו רזים מאד. עור על עצמות. אני שקלתי 48 ק"ג. זה היה נורא...." (64). על פי רנצו דה פליצה כאשר נודע למושל **אנריקו באסטיקו** על התפשטות המחלות במחנה, הוא פקד לשחרר רבים מן הכלואים אשר הגיעו לטריפוליטניה (66). העצורים שוחררו סופית לאחר 14 חודשי כליאה בג'אדו, וזאת בעקבות התקדמות הצבא הבריטי והשתלטותו הסופית על כל לוב בינואר 1943. באפריל 1943 הממשל הצבאי הבריטי מינה ועדה שבראשה עמד **כלפאללה נחום**, מעסקניה הוותיקים של קהילת יהודי לוב, אשר שמה לה למטרה, לשקם את הקהילה ואת מוסדותיה (67).

מידע נוסף על גורל יהודי לוב במחנה ג'אדו מצוי בעדויותיהם של החיילים היהודים מא"י אשר לקחו חלק פעיל במתקפות של המחנה השמיני הבריטי בקרינייקה וטריפוליטניה, בחודשים נובמבר, דצמבר 1942, ועד לכיבושה של העיר טריפולי ב-23.1.1943. מתקפות אלה טיהרו סופית את לוב מן הכוחות הגרמניים והאיטלקיים.

הרב **אפרים אורבך** עמד במרכז פעולות הסיוע ליהודי לוב ואיטליה. יחד עם הרב **רבינוביץ'** הוא ביקר במחנה ג'אדו. על פי עדותם, אסירי ג'אדו הוחזרו מיד לבתיהם בקרינייקה (אדר ב', תש"ג). הם מצאו ילדים יהודיים, שלמרות ניתוקם מלימודים סדירים במשך שלוש שנים, שלטו בשפה העברית, וידעו לשנן בעל פה פסוקים מן התנ"ך והמשנה (68). בתקופת הביניים שנמשכה מיום השחרור ועד לשובם של כלואי ג'אדו לבתיהם בבנגאזי ובמחוז קרינייקה, הם קיבלו טיפול הוגן מן הממשל הצבאי הבריטי. הם קיבלו מנות מזון דומות לאלה שניתנו לחיילים הבריטים, וזכו לתשומת לב מיוחדת מצד הרופאים היהודיים בצבא הבריטי (69). במקביל, המנהל הצבאי הבריטי הפעיל

שירותי בריאות וטיפול רפואי לכלל האוכלוסייה: יהודים, ערבים, ברברים ואיטלקים. באופן זה הודברה מחלת הטיפוס אשר הפילה חללים רבים במחנה הריכוז ג'אדו (70). הקבוצה האחרונה של כלואי מחנה ג'אדו שמנתה 600 נפש, הגיעה חזרה לבנגאזי ביולי 1943, שישה חודשים לאחר כיבושה של לוב (71). ארגון הג'וינט נשא בכל הוצאות הסיוע והשיקום הראשוניות של כלואי ג'אדו והעברתם בחזרה לבתייהם במחוז קרינייקה. באופן זה, הוא פטר את המנהל הצבאי הבריטי מכל טורח או עול כספי (72).

המפגש עם החיילים היהודיים מא"י

עד למלחמת העולם השנייה, קהילת יהודי לוב, בדומה לקהילות היהודיות בארצות האסלאם הייתה רחוקה מתשומת הלב של היישוב היהודי בא"י ושל התנועה הציונית. המפגשים בין החיילים היהודיים מא"י ובין יהודי לוב, התרחשו במקביל להרעת מצבן, לידיעות על השמדתן, ולאיום על עצם קיומן של הקהילות היהודיות באירופה. בצל הידיעות הללו, המפגש בין אלה הותר חוויות עמוקות ובלתי נשכחות לשני הצדדים. מבחינתם של החיילים היהודיים מא"י, יהודי לוב סימלו את גורלה של יהדות אירופה. ואילו מבחינת יהודי לוב, המפגש סימל, גאולה מסכנת הכחדה ופתח לשיבה לארץ האבות (73).

כך למשל, הייתה התרשמותם של החיילים מא"י בעת מפגשם עם כלואי ג'אדו: "...עצם הופעת החיילים היהודיים במחנה (ג'אדו) עשתה על האסירים רושם כביר. למחרת הם שוחררו והם התחילו לצאת

לבנגאזי. הנסיעה נמשכה חמישה ימים... על חזהו של אחד הצעירים ראיתי מגן דוד ובו המילה ציון. שאלתי מה הסמל? והוא ענה: זהו הסמל של ארגון ציוני "בני יהודה". שאלתי כמה חברים מונה הארגון. והוא ענה: כמה מאות. הוא הוסיף שחברי הארגון שואפים לעלות לא"י... (74). בפגישה אחרת בין גולי מחנה ג'אדו שחזרו לבתיהם בעיר בנגאזי, החיילים היהודיים מא"י התרשמו קשות מן הנזקים הכלכליים והחברתיים שנגרמו להם. מסגרות משפחתיות וחברתיות נהרסו, בתים ורכוש נבזזו. בכל מקום שררה דמורליזציה. "...הרגשתם הנפשית נוראה. קשה לשוחח עם יהודים אלה, לאו דווקא מחוסר שפה משותפת, כי אם מחוסר אפשרות להגיד משהו בכלל. הם לא רוצים לדבר על התנהגות האיטלקים והגרמנים. הם נמנעים למסור פרטים על התנהגות הכובשים עם נשותיהם. בעיניהם ובשתיקתם אתה קורא את חוסר התקווה לקיומם ואת חוסר אמונתם בעתיד.. (75). משה מוסינזון, חייל יהודי מא"י, הביא את קורותיה של אישה יהודייה מאילו שהיו כלואים במחנה ג'אדו. תלאותיה משקפות את גורל שאר היהודים: "... היא אישה בת חמישים, אומללה שהגורל היתל בה. בג'אדו נשאר בעלה החולה ושתי בנותיה. אחת מהן נשואה ונמצאת בחודשי הריון אחרונים. בעלה נרצח... בבהלת הבריחה. היא הייתה בטוחה שכל נפשות משפחתה איתה... והיא מתרוצצת כאן כאובה, שכולה, ואין עוזר. היא מקהילת טוברוק כבר שנתיים היא ומשפחתה כחיה נרדפת, מטוברוק לדרנה, ומשם לברצ'ה, ומשם לבנגאזי. וזה 10 חודשים במחנה ריכוז. ממכריה מתו 130 נפש. מכרו את לבושם ונשאר לבושים שקים..." (76).

השיבה הביתה לבנגאזי לוותה בכאב, צער וכעס על אובדן חיים, סבל והשפלה. אך הייתה גם הרגשת הקלה ושמחה על קיצה של תקופת ייסורים ופחד. "שבו לבנגאזי 500 פליטים יהודים... בחדרים נפרסות מחלצות. מסרו לאם כי שלושת ילדיה שנשארו אז בבנגאזי, הוצאו להורג בידי האיטלקים. יללה איומה פילחה את האוויר. מכות תוף בחזה ובראש. קינה מזרחית על נוסחה הנצחי ועל יגונה המזעזע. יחד עם אם הבנים, יושבות ומתייפחות גם שתי נשים צעירות, אלמנותיהם של הגברים. אולם בפינות אחרות של החצר, שאינה כה גדולה, פורחות שלהבות של שמחה, של נשיקות צפופות וממושכות, וחוזרות ונשנות קריאות הגיל ודמעות הקלה, תוך חיוכי אושר של פגישה ומראה תשועה. ויש מכרים ערבים באים לומר שלום, איש לידידו. הרושם הוא של פגישה ומראה תשועה.."(77).

גורלם של יהודי קרינייקה, שניצלו מאימת ההגליה, לא שפר עליהם בהרבה. הם אמנם נחשבו למאושרים בהשוואה לאחיהם שהוגלו לג'אדו, אך הם חיו במרכזם של קרבות המלחמה. הם נותרו פגועים נפשית וגופנית מן היחס האכזרי והעוין של החיילים האיטלקיים. ולנוכח חולשתם הפיזית והנפשית, הם הפכו מטרה למעשי שוד, הרס וסתם התעמרות (78). הם אולצו להאזין לשרות החדשות האיטלקי, והיו מולקים בשוטים כאשר המידע שזרם לא היה לרוחם של האיטלקים. (79). על פי העדויות של החיילים היהודים מא"י, לאחר שוך הקרבות, רבים מיהודי בנגאזי נעלמו: "...מהם שנרצחו, מהם שנתלו בחוצות העיר, מהם שנלקחו למחנות עבודה, או באזורי הקרבות, ואין איש יודע על גורלם... נראים היו הספורים שסופרו בפרוזדורי בית הכנסת... והיו העיניים מושפלות ארצה בחרון אין

אונים. על שאלתנו ממה מתקיימים אותם 250 הנפשות ששרדו בקהילה בת אלפים רבים, נענינו בתשובה: כן, מן המעט שבנס לא נלקח ולא נשדד, ומסביב עמדו ילדי ישראל חיוורים ועיניהם נבונות ועצובות. הם פרצו בתביעה: קחו אותנו לא"י " (80).

יישום חוקי הגזע ופגיעות נוספות נגד יהודי לוב

צו אנטי יהודי שפורסם ב-28.6.1942, כפה על היהודים הזכרים, ילידי לוב ואיטליה בגילאי 18 – 45, לעסוק בעבודות הקשורות במאמץ המלחמתי האיטלקי. בהתאם לכך, היהודים חויבו למסור לאיטלקים את כל פרטיהם האישיים. לשם כך, הוקם מחנה עבודה בסידי עאזיז. המחנה היה ממוקם כ-150 ק"מ מזרחית לעיר טריפולי. למקום הובאו כ-1000 יהודים מן העיר טריפולי. הם הגיעו לשם כעשרה ימים לפני חג ראש השנה תש"ג. על פי רנצו דה פליצה, רק מעט מן היהודים הללו, כ-350 במספר, הועסקו בעבודות כפיה אשר היו קשורות בהנחת מסילת ברזל מלוב למצרים (81). בשלב מאוחר יותר, חלק מן היהודים הללו נשלח לבוקבוק אשר הייתה קרובה מאד לחזית. גם שם הם הועסקו בעבודות אשר היו קשורות למאמץ המלחמתי האיטלקי. תנאי החיים במחנה העבודה היו קשים, הם לנו תחת כיפת השמיים. מקרב יושבי המחנה היו שני קורבנות. האחד כמוס זנקו, בחור יהודי בן 24 אשר נורה למוות על ידי קצין איטלקי, והשני, יעקב לגאווי אשר נהרג בתאונה (82). יש לציין כי רבים מיושבי מחנה העבודה בסידי עאזיז עשו כל מאמץ

לשוב חזרה לבתיהם, והם לא נרתעו משימוש בשוחד, ואפילו בפציעות עצמיות למימוש שיבתם לבתיהם (83).

ב-9.10.1942 האיטלקים פרסמו צו אשר החיל את החקיקה הגזענית, האנטי יהודית, כפי שהייתה בתוקף מאז 1938, על יהודי לוב. הצו קבע את מעמדם הנחות של היהודים מן הבחינה המוסרית-והמשפטית, לא רק בהשוואה לאיטלקים אלא גם בהשוואה למוסלמים (84). שם ניתנה הגדרה מיהו יהודי. ואשר על פיה:

יהודי הוא אדם אשר שייך לגזע היהודי בתנאי וביום 1.1.1942 האמין בדת היהודית או שהיה רשום באחת מן הקהילות היהודיות או שגילה שייכות ליהדות. עוד נקבע בהגדרה כי, יהודי הוא אותו אדם שנולד לאב יהודי או לאם יהודייה, אלא אם ב-1.1.1942 האמין בדת המוסלמית. בהוראת חוקי הגזע היו כלולים גם יהודים בעלי נתינות זרה או חסרי נתינות כלשהי (85). באופן זה, הוראות חוקי הגזע האנטי יהודיים התייחסו לכל יהודי לוב תהא נתינותם אשר תהיה.

בנוסף לכך, על היהודים הוטלו הגבלות נוספות על אלה שנקבעו ב-30.5.1942. כך למשל, נאסר על יהודים להחזיק בכל זיכיון או ברכוש המדינה כמו: יערות, מחצבים, ונאסר עליהם לנהל מוסדות אשראי, ביטוח, או תובלה. וכן, נאסר על היהודים להיות חברים באגודה שיתופית ו/או לפרסם כתבי יד שאין בהם אופי דתי. הצו ניתק את יהודי לוב מיהודי איטליה. הצו אמר היה להיכנס לתוקף ב-17.12.1942 (86).

בינתיים גורלה של לוב הוכרע בשדה הקרב. ב-23.1.1943 נכנעה העיר טריפולי בפני "המחנה השמיני הבריטי" בפיקודו של הגנרל

מונטגומרי. השלטון הקולוניאלי האיטלקי בלוב שנמשך מ-1911 הגיע לסיומו. שנותיו האחרונות הביאו עמן סיוט ליהודי לוב.

תלאותיהם של יהודי העיר טריפולי

בעיר טריפולי חיו כ-20,000 יהודים. בתחילת 1942, הנהלת הקהילה היהודית הייתה בידי הרב הראשי אלדו לאטס, אלברטו פרסקו, ראובן חאסן, רפאל נימני, וג'ורג' קאלו. היו להם עוד שישה יועצים פליליים אשר ישבו בבית המשפט הפלילי של העיר. אלה היו: פורטונטו ברצ'ה, אומברטו דיסיני, משה חאדד, חלפאללה נחום, אלפרדו ומריו נונס וייס (87). בדומה לכל יהודי לוב, יהודי העיר טריפולי סבלו מפגיעות, התעמרות, מעשי שוד, השפלה ורצח. קרבות מלחמת העולם בשנת 1942 סיכנו את חייהם ואת ביטחונם האישי. בעיר טריפולי שרר אי סדר, חלה עלייה במחירי המזון, אספקתם קוצצה, ואז, נפתח גל מסוכן של אלימות, פשע, ומעשי שוד. במהלך נסיגת הגרמנים והאיטלקים מן העיר, התעמולה הפאשיסטית-נאצית הציגה את היהודים כגורם אשם לתבוסתם. האוכלוסייה הערבית המוסלמית הושפעה מכך, ועל כן, היא הקצינה את התייחסותה ליהודים. היא קלטה בהתלהבות את ההבטחות הבריטיות למתן עצמאות ללוב מיד עם סילוק "כוחות הציר". בדצמבר 1942, המתקפות היבשתיות של הצבא הבריטי, התעצמו, ושמונה עשרה המתקפות האוויריות של חיל האוויר המלכותי הבריטי (R.A.F) על העיר טריפולי זרעו פחד והרס (88). בנסיבות הללו, הרובע היהודי בטריפולי ננטש מיושביו. רבים נסו על נפשם אל מקומות מפלט בטוחים יותר לגאריאן, תרהונה וזוארה.

עדויות על מעשי ההרס השתקפו בכתבי העת של התקופה. התברר מהם כי הרובע היהודי נפגע, בתיו נהרסו, מוסדות צבור כמו: בתי כנסת, בתי ספר, מוסדות צדקה, ואפילו בית העלמין היהודי נחרבו ונהרסו. בית העלמין אשר חולל על ידי יחידה גרמנית, שופץ ושוקם בעזרת הבריטים, וביוזמת יהודי טריפולי אשר תרמו לשם כך סכומי כסף מכובדים (89). מעדויות אחרות, מתברר כי, לפני נפילת העיר טריפולי בידי הבריטים, האיטלקים נקטו במעשי טרור והפחדה נגד האוכלוסייה היהודית. על הרובע היהודי הוטל עוצר. היציאה מן הבתים נאסרה עם שקיעת החמה. שמונה צעירים יהודים הוצאו להורג בידי האיטלקים, זאת עוד לפני כניסת בנות הברית לעיר (90).

שני מועדונים יהודים-ציונים אשר פעלו בעיר טריפולי במשך כל תקופת המלחמה, נסגרו בפקודת מושל העיר טריפולי. המושל קרא לרב היהודי המקומי הרב **אלדו לאטאס** וציווה עליו למסור לו את מפתחות המועדונים (91). יהודי טריפולי חיו בצמצום. את מזונם הם קיבלו במשורה, בכרטיסים מיוחדים. הגברים היהודים הצטוו לצאת לטוניס יחד עם הצבא האיטלקי הנסוג, אך הגזירה לא יצאה לפועל כי הצבא הבריטי הקדים את האיטלקים (92). מן העדויות הללו מתברר כי, לאיטלקים היו כוונות זדוניות לרכז 800 יהודים מן העיר **מיסורטה** על מנת לשלחם לעבודות כפייה, המזימה לא יצאה לפועל כי המקום הופצץ על ידי מטוסים בריטים. אירוע זה הביא למנוסת היהודים העצורים אל הכפר הערבי **ג'דר**, שם באה להם גאולה וישועה. בין היהודים הכלואים היה הרב **פיג'א שוארש** מחומס. הוא היה כלוא במחנה ריכוז במשך 24 חודשים בעוון התנגדות לשליחת

יהודים ביום השבת. במחנה הריכוז הוא הרביץ לימודי תורה ל-25 יהודים נוספים שהיו כלואים עימו (93).

נפילת העיר טריפולי לידי הבריטים הביאה קץ לייסורי היהודים ולהשפלתם. כך מתאר אחד העדים את רגעי הגאולה: "עם כיבוש טריפולי בידי בנות הברית, יצאו יהודי טריפולי מאפלה לאורה. עוד זוכרים, באיזה סבר פנים יפות, באיזה שמחה קיבלו יהודי טריפולי את צבאות בנות הברית בכניסתם לעיר. הם ראו בהם פודים ומצילים, גואלים ומושיעים. שנות המלחמה היו להם שנות צרה ומצוקה. יהודי טריפולי נאנחו תחת עול ידי העריצים. ואין להם מושיע. עם כיבוש של טריפולי שאפו רוח. נשבר הפאשיזם והנאציזם מעול צווארם.." (94).

בנימה שונה, מצטערת, מצטדקת, ומתוך רצון להדגיש את תרומתה החיובית של איטליה להיסטוריה של יהודי לוב מסכם רנצו דה פליצה במילים הבאות את הסיוט האפל שעבר על יהודי לוב: "טבעי מאד שכניסתם לטריפולי של האנגלים תתקבל על ידי היהודים כשחרור ושתעורר אצלם גילויי התלהבות. ואפשר להבין כי אחרי שנים של השפלות, של פחד ומעשי חמס, יגיע מישהו עד כדי הצהרה שהאיטלקים התייחסו אליהם באופן אנושי פחות מאשר הגרמנים..... אך ארבע שנים של אנטישמיות פאשיסטית נפשעת לא מחקו לגמרי מתודעתה של יהדות לוב את משמעות (של) יותר מחצי יובל שנים של נוכחות איטלקית בלוב, למרות כל המגבלות והטעויות של אותה נוכחות.." (95).

בבליוגרפיה

1. רנצו דב פליצ'ה: יהודים בארץ ערבית: יהודי לוב בין קולוניאליזם, לאומנות ערבית וציונות (1835 – 1970). ספריית מעריב. 1980.
2. ח.ז.הירשברג: תולדות היהודים באפריקה הצפונית. מוסד ביאליק. תשכ"ה. ירושלים.
3. ה.גולדברג: היהודים בחברה ובכלכלה הכפרית של טריפוליטניה. בתוך: "זכור לאברהם". קובץ מאמרים לזכר ר' אברהם אלמליח נ"ע. בעריכת ח.ז.הירשברג.
4. ה.גולדברג: לשוננו. כתב עת לחקר הלשון העברית. ספריה לאומית. גבעת רם. ירושלים.
5. H.Goldberg: Patronomic Groups In A Tripolitanian Jewish Village: Reconstruction And Interpretation

6. H.Goldberg: Cave And Citrus Growers. A Jewish Community
In Libia And Israel. Cambridge. 1972
7. מ. מכאליס: הדוצ'ה והיהודים. סקירת הספרות על יהודי איטליה תחת
השלטון הפאשיסטי. יד ושם. קובץ מחקרים. א'. תשל"ו.
8. מ. מכאליס: לבעיית היהודים באיטליה בימי הפאשיזם. המשטר
הפאשיסטי ויחסו לבעיית היהודים עם פרסום חוקי הגזע. יד ושם. קובץ
מחקרים ד'. תש"ך. עמ' 9.
9. הירשקוביץ: הרייך השלישי והמזרח הערבי.
10. דניאל קארפי: הבעיה היהודית במדיניות האיטלקית בין שתי מלחמות
העולם. מולד. 1962.
11. Gene Bernardini
12. דניאל קארפי: התפתחותה ומהלכיה של האנטישמיות הפאשיסטית
באיטליה (1922 – 1945). ילקוט מורשת. תשכ"ה – תשכ"ט. מס' 10.
13. יד ושם: רשות הזיכרון לשואה ולגבורה. המחלקה לגביית עדויות.
33854 ט' 3407/74. תיאור קצר של עדת מלחמה. עדות טיטו לונה
ילידת לוב. בנגאזי.
14. אוסף אורבך: דוחו"ת מתקופת השרות של פרופ' אורבך בלוב
ובאיטליה 1942 – 1944. הארכיון היהודי המרכזי. בניין שפרינצק. גבעת
רם. ירושלים. סימול סופי. P/118.
15. ספר יהדות לוב: ועד קהילת לוב בישראל.
16. British Military Administration Of Occupied Territories In
Afrika. (1941 – 1947) By Rodd
17. יד ושם. רשות הזיכרון לשואה ולגבורה. המחלקה לגביית עדויות מס'
033167. תיאור עדותו של רואה חשבון יהודי מטריפולי.
18. עיתון הבקר. 6.8.1943. גיליון 2369. ו-14.3.1943.
19. הד החינוך: שנה י"ח, חוברת (ח' – י' 249 – 251) ניסן, סיוון. תש"ד
עמ' 96 – 98.

20. הד החינוך: שנה י"ח, חוברת ח' - י', 249 – 251, ניסן סיוון תש"ד עמ' 101 – 102.
21. מלחמתנו: שבט, תש"ג, ינואר 1943.
22. בית הכנסת: גליונות בית הכנסת הגדול. תל-אביב. שנה ג'. חוברת ה-ו (כב' - כג'). אדר א' - ב'. תש"ח.
23. בית הכנסת: שם, חוברת ח' - י' (כ"ה - כ"ז) אייר - אב, תש"ח.
24. עיתון הצופה: 4.8.1943, 12.5.1943, 22.1.1943, 5.5.1943, 15.12.1943.
25. עיתון דבר: 20.1.1943, 28.1.1943, 4.3.1943, 11.3.1943, 12.3.1943, 1.6.1943, 26.6.1943, 9.11.1943.
26. הארץ מוסף שבועי: 12.2.1982.

הערות

1. לוב, אנציקלופדיה עברית. כרך כ"א. עמ' 273. ח.ז.הירשברג: תולדות היהודים באפריקה הצפונית. מוסד ביאליק תשכ"ה. ירושלים. פרק המבוא.
2. ה.ד.פליצ'ה: יהודים בארץ ערבית. ספריית מעריב. 1980. עמ' 7.
3. Dhima. אנציקלופדיה של האסלאם. מהדורה חדשה. חלק 3. 1965. לונדון ליידין. עמ' 227 – 230. (אנגלית). וכן, ח.ז.הירשברג, אצל חוה לצרוס יפה (עורכת): פרקים בתולדות האסלאם.
4. מורו ברגר, אצל יהושפט הרכבי: עמדת הערבים בסכסוך ישראל ערב. הוצאת דביר. תל-אביב. 1968. עמ' 204 – 206.
5. ב. לואיס: הרצאה באוניברסיטת חיפה. 4.7.1978.

6. ח.ז.הירשברג: תולדות היהודים בצפון אפריקה הצפונית. שם. עמ' 173
7. ב. לואיס: צמיחתה של תורכיה המודרנית. הוצאת מגנס. תשל"ז. עמ' 11 – 12.
8. R.H.Dvidson: (אנגלית) רפורמה עות'ומנית 1856 – 1876. ניו יורק. 1973. עמ' 13 – 14. וכן, R.H.Dvidson: Attitude Concerning Christian Muslim Equality In 19th Century, אצל משה מעוז: עורך: ירושלים. תשל"ב. עמ' 1 ואילך.
9. ב. לואיס: צמיחתה של תורכיה המודרנית. שם. עמ' 308.
10. ה. גולדברג:
11. ב. לואיס: שם, שם. עמ' 87, 100 – 103, 285 – 272.
12. ר.ד. פליצה: שם, שם. פרק א'.
13. ר.ד. פליצה: שם, שם. עמ' 70.
14. ה. גולדברג: היהודים בחברה והכלכלה הכפרית של טריפוליטניה. בתוך, זכור לאברהם. קובץ מאמרים לזכר ר' אברהם אלמליח נ"ע. בעריכת ח.ז.הירשברג. עמ' 176 – 194.
15. חיים אהרונוביץ': הד החינוך. שנה י"ח. חוברת ח' – י'. עמ' 249 – 251. ניסן – סיוון. תש"ד. עמ' 96 – 98.
16. ה.גולדברג: לשוננו. כתב עת לחקר הלשון העברית. ספרייה לאומית ירושלים. ת.ד. 57.
17. H.Goldberg: Patronomic Groups In A Tripolitanian Jewish Village: Reconstruction And Interpretation
18. H.Goldberg: Cave Dwelles And Citrus Growers: A Jewish Community In Libia And Israel. Cambridge/ 1972
19. ר.ד.פליצה: שם, שם. עמ' 67 – 68.
20. ר.ד.פליצה: שם, שם. פרק ג'.

21. עדותו של הרב דיסיניי כפי שמצוטטת אצל ר.ד.פליצה: שם, שם, עמ' 70.
22. ר.ד.פליצה: שם, שם. פרק חמישי. וכן, ספר יהודי לוב: ועד קהילות לוב בישראל. עמ' 193 ואילך.
23. מ. מיכאליס: הדוצ'ה והיהודים, סקירת הספרות על יהדות איטליה תחת השלטון הפאשיסטי. יד ושם. קובץ מחקרים. י"א. תשל"ו.
24. מ.מכאליס: לבעיית היהודים באיטליה בימי הפאשיזם, המשטר הפאשיסטי ויחסו לבעיית היהודים עד פרסום חוקי הגזע. יד ושם. קובץ מחקרים. ד'. תש"ך. עמ' 9.
25. הרשקוביץ: הרייך השלישי והמזרח הערבי. עמ' 22 ואילך.
26. ד. קארפי: הבעייה היהודית במדיניות האיטלקית בין שתי מלחמות העולם. מולד. 1962. עמ' 186 ואילך.
27. מ. מכאליס: הדוצ'ה והיהודים... שם, שם.
28. מ.מכאליס: הדוצ'ה והיהודים, סקירת הספרות על יהדות איטליה תחת השלטון הפאשיסטי. יד ושם. קובץ מחקרים. י"א. תשל"ו.
- 28ב.** ברנרד לואיס: שמים ואנטישמיים. עמ' 95.
29. מ. מכאליס: שם, שם.
30. Gene Bernardini: The Journal Of Modern History. March-December. 1977. pp 431 – 453.
31. דניאל קארפי: התפתחותה ומהלכיה של האנטישמיות הפאשיסטית באיטליה. (1922 – 1945). ילקוט מורשת. תשכ"ח – תשכ"ט. מס' 10. עמ' 79. ואילך.
32. תמצית חוק הגזע באיטליה הפאשיסטית כפי שהתקבלו על ידי המועצה הפאשיסטית הגדולה של איטליה ב-6.10.1938. מט"ח. ביה"ס המרכזי להוראת השואה.
33. ר.ד.פליצה: שם, שם. עמ' 194.
34. ר.ד.פליצה: שם, שם.

35. ר.ד.פליצה: שם, שם. עמ' 198-199.
- 36.
37. ויליאם שיירר: עלייתו ונפילתו של הרייך השלישי. הוצאת שוקן. ירושלים. תשכ"ה. חלק ב'. עמ' 615.
38. ר.ד.פליצה: שם, שם. עמ' 199.
39. איאן קראשו: היטלר. נמסיס 1936 – 1945. עמ' 512 ואילך.
40. ר.ד.פליצה: שם, שם. עמ' 199.
41. יד ושם, רשות הזיכרון לשואה ולגבורה. המחלקה לגביית עדויות. 33854. ט'. 74/3407. תיאור קצר של חיי עדת המלחמה: טיטו לונה, ילידת לוב, בנגאזי.
42. ר.ד.פליצה: שם, שם. עמ' 199 – 200.
43. ר.ד.פליצה: שם, שם.
44. ר.ד. פליצה: שם, שם. עמ' 202. יש לציין כי ר.ד.פליצה לא נרתע מדיון בנושא הפגיעות ביהודים, אך הוא עושה זאת מתוך אי נוחות, ושימוש בניסוחים אפולוגטיים.
45. תומסון: אירופה מאז נפוליאון. חלק ב'. עמ' 740.
46. עיתון דבר: 28.1.1943.
47. עיתון דבר: 2.3.1943. תהפוכות גורלם של יהודי לוב".
48. עיתון הארץ: מוסף שבועי 12.2.1982. עמ' 26.
49. עיתון דבר: 4.3.1943.
50. ר.ד.פליצה: שם, שם. עמ' 202. עמ' 204.
51. ספר יהדות לוב: ועד קהילת לוב בישראל. שלושה הרוגי מלכות עמ' 143 ואילך.
52. הערה 34 אצל ר.ד.פליצה: שם, שם. עמ' 211.
53. ר.ד.פליצה: שם, שם. עמ' 204.
54. בית הכנסת: חוברת ח' – י', כ"ה – כ"ז. אייר – אב. תש"ח. עמ' 333. יעקב ליפשיץ: בתי כנסת וספרי תורה במלחמה הזאת.

55. י.חכמון: ספר יהדות לוב: ועד קהילת לוב בישראל. עמ' 193 ואילך.
56. ה.ד.פליצ'ה: שם, שם. עמ' 204.
57. י.חכמון: שם, שם. עמ' 193 ואילך.
58. עיתון הארץ: שם, שם. 12.2.1982.
59. עיתון הארץ: מוסף שבועי. 12.2.1982. עמ' 26/27.
60. עיתון הארץ: שם, שם.
61. י.חכמון: יהדות לוב. ועד קהילות לוב בישראל. עמ' 193 ואילך.
62. עיתון דבר:
63. עיתון הארץ: 12.2.1982. עמ' 27.
64. י.חכמון: שם, שם.
65. ה.ד.פליצ'ה: שם, שם. עמ' 204.
66. ח.ז.הירשברג: תולדות היהודים בצפון אפריקה. חלק ב'. עמ' 204 ואילך.
67. איגרת אל ד"ר לאו כהן מאת הרב אורבך. י"ז אדר. תש"ג. תיק אורבך. p/118.
68. תיק אורבך: שם, שם. p/118. דוחו"ת מתקופת השרות של פרופ' אורבך כרב צבאי בלוב ואיטליה. 9.8.1943.
69. British Military Administration Of Occupied Territories In Africa (1941 – 1947). By Rodd.
70. הרב אורבך אל הרב רבינוביץ' 20.7.1943. תיק אורבך. p/118.
71. עיתון דבר: קהילות טריפוליטניה קמות לתחיה. 15.12.1943. עמ' 2.
72. י.גלבר, אפרים אורבך ואחרים ביום עיון על יהדות לוב במכון בן צבי. ירושלים. 2.4.1981.
73. מ

74. עיתון הבקר: 6.8.1953. גיליון 2369. דרישת שלום חיה מיהודי אפריקה הצפונית.
75. מלחמתנו: שבת. תש"ג. ינואר 1943. דרישת שלום חיה מיהדות קרינייקה.
76. עיתון דבר: משה מושינזון: בין יהודי טריפוליטניה. 1.6.1943.
77. עיתון דבר: יהודי בנגאזי שבים. 6.8.1943.
78. עיתון דבר: 9.11.1943. עם שארית הפליטה.
79. עיתון דבר: קהילות טריפוליטניה קמות לתחייה. 15.12.1943. עמ' 2.
80. עיתון הצפה: 22.1.1943. עמ' 2.
81. ר.ד. פליצה: שם, שם. עמ' 205.
82. ספר יהודי לוב: שם. בגלות סידי עוזז ובוקבוק. עמ' 103 ואילך.
83. זווארש כפי שמצוטט אצל ר.ד. פליצה: שם, שם. עמ' 212. הערה 41.
84. ר.ד. פליצה: שם, שם. עמ' 206.
85. ר.ד. פליצה: שם, שם. עמ' 212. הערה 43.
86. ר.ד. פליצה: שם, שם. עמ' 206.
87. ר.ד. פליצה: שם, שם. עמ' 212. הערה 47.
88. ר.ד. פליצה: שם, שם. עמ' 207, 208.
89. עיתון הצפה: 15.12.1943. וכן, אוסף אורבך: דוחו"ת מתקופת השרות של פרופ' אורבך בלוב ובאיטליה 1942 – 1944. הארכיון היהודי המרכזי. בנין שפרינצק. גבעת רם. ירושלים. סימול סופי p/118. 15.6.1943.
90. עיתון הצפה: 15.12.1943. עמ' 2. וכן, עיתון הבקר: 6.8.1943. גיליון 2369.
91. עיתון דבר: 28.1.1943.
92. אוסף אורבך: שם, שם. תיק 14.3.1943. Jewish Community.

- .93 עיתון דבר: 28.1.1943.
- .94 עיתון הצפה: 4.8.1943. יהודי טריפולי. עמ' 2.
- .95 ר.ד. פליצ'ה: שם, שם. עמ' 208.